

De ecologische nis van de mens

Prof. Dr P.C. van de Griend

De ecologische nis van de mens

De ecologische nis van de mens

De ecologische nis van de mens

Prof. Dr P.C. van de Griend

Van Praag
Pieten

 DAMON

De ecologische nis van de mens
Prof. Dr P.C. van de Griend

ISBN 90 5573 352 0

NUGI 611/711

Trefw.: filosofie/psychologie

Copyright © 1998 Uitgeverij DAMON, Best

Alle rechten voorbehouden. Niets van deze uitgave mag worden verveelvuldigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder de voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 juncto het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 882, 1180 AW Amstelveen). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zich tot de uitgever te wenden.

Realisatie: Uitgeverij DAMON bv

ISBN 90 5573 352 0

Inhoud

Het probleem: een inleidende beschouwing	7
Hoofdstuk I De menselijke natuur en cultuurontwikkeling	12
1. Inleiding	12
2. Een overeenstemming	12
3. De culturende menselijke natuur	16
4. Bestaan en kennen in interne en in externe omgeving	21
5. Het taalverschijnsel als kennen en communiceren	22
6. Een steady state met twee aftakkingen	24
7. De makende mens	25
8. Het gemeenschapswezen	28
9. Samenvatting	35
Hoofdstuk II Levensangst, zekerheid en vrijheid: een mensbeeld	36
1. Inleiding	36
2. De identiteit van soort en omgeving	36
3. Angst als gevolg van de kortsluiting tussen soort en omgeving	38
4. De samenhang van angst, zekerheid en vrijheid	39
5. De noodzaak van angstreducerende zekerheid	40
6. Angstreductie als menselijk instinct	43
7. Twee soorten angstreductie	44
Hoofdstuk III De ontknopning van een weerspanning vierspan	47
1. Inleiding	47
2. Onomkeerbare individualiteit geïnterpreteerd als angstreducerende zekerheid	48
3. Overeenstemming en verschillen tussen vier mentaliteiten	50
4. De integrerende verhouding tussen binnen en buiten	52
5. De evaluerende verhouding	54
6. De vier structuren afzonderlijk	57
7. Relativering van dwingende krachten	58
Hoofdstuk IV De macht van het verstand over de instincten	61
1. Inleiding	61
2. Hoofdkenmerken van angstreductie	62
3. Nadere interpretatie	67
4. Abstract en concreet, bewust en onbewust	70
Hoofdstuk V Mentaliteiten en temperamenten	75
Hoofdstuk VI Abstraherend kennen en toenemende congruentie	82
Concretisering als bijlage	88

Het probleem: een inleidende beschouwing

De mens is in staat tot superieur kennende beheersing van omgeving; tot de ontwikkeling van wetenschap, technologie en artistieke vormgeving van zeer uiteenlopende aard.

De mens is een gevaarlijke soort, die bedreigend is voor andere soorten en in het bijzonder voor de soort zelf: men gaat elkaar steeds opnieuw met vernietigende kracht te lijf, op kleine en op grote schaal.

Hoe zijn bovenstaande karakteristieken met elkaar te rijmen? Is er eenzelfde diep gewortelde essentie van het menszijn aanwijsbaar die zowel de grandeur als de misère verklaart? Dat is het probleem en dit boek heeft de niet geringe pretentie een dergelijke essentie te onthullen. Sterker nog: die essentie is doordat hij diep is geworteld, betrekkelijk eenvoudig.

De lectuur vergt van de lezer een bepaalde instelling waarin wordt vastgehouden aan de vraagstelling. Er zijn namelijk allerlei zijsporen mogelijk en andere verklaringen die toch ook waar zouden kunnen zijn, wat kritische toetsing vergt.

Er is echter een andere vraag die consequent naar het juiste spoor voert en wel de volgende. Hoe komt het dat niet de mens maar wel andere hogere diersoorten op aarde de indruk maken dat hun gedrag rechtstreeks en vanzelfsprekend voortvloeit uit de instinctieve oorsprong ervan? Is het menselijk bewustzijn niet in staat zijn eigen oorsprong te doorgronden? De essentie die ik op het oog heb, stelt in staat dat probleem diepgaand te peilen en daardoor dichter bij een oplossing te brengen.

De kern van de zaak benaderen is niet hetzelfde als het diepste uitgangspunt van een oppervlakkig etiket te voorzien. Daarvan zijn er al genoeg in omloop en deze verhandeling voert dan ook niet naar een conclusie van het type: de mens is in wezen egoïstisch, altruïstisch, een individualist, een kuddedier van nature agressief etc. De worsteling met de materie die het probleem voor mijzelf heeft meegebracht, leverde een aantal publicaties op. Pas in deze vijfde en naar mijn overtuiging definitieve vormgeving voel ik mij in staat de ongrijpbaarheid van de probleemstelling rechtstreeks aan de orde te stellen in een inleidende beschouwing.

Zij vloeit voort uit het dubbele karakter van het bewustzijn dat tegelijkertijd concreet voelend en abstract kennend in de weer is. (Ik bedoel niet het etiket: van nature gespleten al of niet met de toevoeging: rechter en linker hersenhelft!) Toch functioneert er wel een contrast tussen ratio en emotie en daarmee komt de ongrijpbaarheid van het geheel in het beeld.

Dat contrast verduidelijk ik aan de hand van een voorbeeld dat weliswaar ongebruikelijk, maar voor mijn doel heel geschikt is: de kennende en voelende omgang met een natuurkracht, namelijk de zwaartekracht. Sinds Newton daarvoor de basis legde, is de kennende beheersing van de zwaartekracht toegenomen in een mate, waarvan Newton zelf niet heeft kunnen dromen.

Daartoe stelt in staat algemeen geldige theorievorming die toepasbaar is op de meest uiteenlopende verschijningsvormen, vanaf het wegen van een pond suiker tot en met ruimtevaart.

Van een heel andere orde dan het abstraherend kennen van de werking van de zwaartekracht is de niet afstandelijke maar concreet voelende beleving ervan. Aan den lijve, zoals iemand die een duik neemt in het water of per ongeluk van de trap af valt, dan wel op ski's over een besneeuwde helling glijdt, die werking ervaart.

Is het mogelijk tegelijk afstandelijk kennend en concreet voelend om te gaan met de zwaartekracht?

Niet beide tegelijk in optima forma; wel globaal aanvoelend kennend. Hoe steiler de helling, hoe meer het rempedaal wordt ingedrukt. Verhuizers tillen zware voorwerpen en laten die vervolgens aan een touw naar beneden zakken. Geavanceerd kennende beheersing van natuurkrachten heft het primitief kennen daarvan niet op, maar kan dat wel op de achtergrond houden. De moderne mens ervaart zichzelf dan ook niet in de eerste plaats als een onderdeel van de natuur op aarde en dientengevolge kwetsbaar. Aan de goden offeren opdat die ervoor zorgen dat de natuur rekening houdt met menselijke behoeften is niet meer nodig.

Hoe is het echter gesteld met de verhouding tussen afstandelijk kennende beheersing en rechtstreeks aanvoelend kennen voor zover die het functioneren van de menselijke samenleving betreft? Valt er een soortgelijke ontwikkeling te signaleren, waarin primitief kennen steeds meer het veld ruimt ten gunste van geavanceerd kennende beheersing? Gaat technologische vooruitgang hand in hand met daar-

aan gelijkwaardige sociale vooruitgang? Die vraag zullen niet veel mensen met volmondig ja beantwoorden. Hoogstens kan men zeggen: het één is nu eenmaal niet vergelijkbaar met het ander.

Maar waarom eigenlijk niet?

Het is toch beide mensenwerk? Dat is zo, maar de natuur op aarde bestaat onafhankelijk van de manier waarop die door mensen wordt gekend en dat kan van de menselijke samenleving niet worden gezegd. Het is uiteraard het onafhankelijke bestaan dat zich leent voor afstandelijk kennen, abstracte unificerende theorievorming en kennend beheersende toepassing.

Daartegenover is alle kennen van de menselijke werkelijkheid onvermijdelijk een onderdeel van die werkelijkheid zelf. En daardoor is de mogelijkheid om primitief kennen zoals dat aanvankelijk ook bestond met betrekking tot de natuur, om te zetten in geavanceerd kennen, geblokkeerd. Die stellige uitspraak voert terug naar het argument dat ik hiervoor introduceerde. Wanneer geavanceerd kennen zelfs primitief kennen van natuurkrachten niet opheft, waarom zou dat dan wel het geval zijn wanneer het gaat om het kennen van de zoveel moeilijker toegankelijke menselijke werkelijkheid? En dus is het volkomen logisch dat technologische vooruitgang niet gepaard gaat met daaraan gelijkwaardige sociale vooruitgang! Naïef is voorts de veronderstelling dat het eerste vanzelf het tweede tot gevolg zal hebben.

Ik keer terug naar de vraag die ik hiervoor stelde: is het menselijk bewustzijn niet in staat zijn eigen oorsprong te doorgronden?

Impliciet heb ik die vraag al beantwoord. Immers: als er iets niet onafhankelijk van zichzelf bestaat dan toch wel het menselijk bewustzijn: hoe zou dat dan nog zichzelf kunnen kennen? En toch zal ik deze inleiding beëindigen met die mogelijkheid wel in het vooruitzicht te stellen. Dat vergt nadere analyse van het probleem.

Primitief kennen als rechtstreeks aanvoelend kennen van de menselijke werkelijkheid met inbegrip van zichzelf is wel mogelijk. Ter aanduiding daarvan gebruik ik de term rationalisatie (letterlijk: rationeel maken). Daaronder versta ik een emotie die zich verbergt achter quasi-rationele argumentatie, welke argumentatie op zijn beurt bepaald gedrag rechtvaardigt. Het mechanisme komt neer op een kortsluiting tussen voelen, kennen en gedragsconsequenties. Die kortsluiting kan zich krachtig handhaven door de zekerheid die er ontstaat. Zekerheid die eeuwen kan overbruggen zoals in etnische zuivering en de uitroeiing van Joden.

Heel wat minder weerzinwekkend maar toch ook herkenbaar als rationalisatie is het veiligstellen van de toekomst door astrologie en definitief doodgaan opheffen vanuit geloof in reïncarnatie dan wel anderzootige geloofszekeerheid.

Voor mijn doel met deze beschouwing voldoende is de constatering dat rationalisatie in allerlei varianten en op allerlei niveaus als een zuurdesem de menselijke werkelijkheid doortrekt. Reason is emotions slave. Die opvatting van de filosoof Hume is bij uitstek van toepassing op het verschijnsel rationalisatie.

Zijn de menswetenschappen ook een vorm van rationalisatie en is dat de oorzaak van hun in vergelijking met natuurwetenschap en technologie geringe vooruitgang?

Met deze vraag snijd ik in eigen vlees.

Rationalisatie berust niet op bewuste keuze en heeft zijn oorsprong evenmin in onbewuste en verdrongen emoties à la Freud. Naar mijn mening is het eenvoudige uitgangspunt wel dat de menselijke werkelijkheid niet alleen in oeroude tijden, maar nog steeds, zich niet aandient als werkelijk kenbaar.

Zijn de goden eenmaal ontmaskerd als rationalisaties (hetgeen al gebeurde in de voor-Socratische Griekse filosofie) dan kan iedere poging tot werkelijk kennen later toch ook weer een rationalisatie blijken te zijn. Wat daarvan zij: in de hierna volgende hoofdstukken ben ik er niet op uit om welke rationalisatie dan ook te ontmaskeren en laat ik dus veel (ook waarden en normen) buiten beschouwing.

Een andere vraagstelling is echter deze: heeft het verschijnsel zelf een diepere oorzaak die universeel menselijk is en die daardoor vanuit unificerende theorievorming kenbaar is?

Analoog dus aan het kennen van de werking van de zwaartekracht. Wellicht maakt de lezer nu onmiddellijk bezwaar: De zwaartekracht is altijd dezelfde kracht en mensen zijn toch allemaal verschillend? Maar die stelling is even onmiddellijk omkeerbaar: De verschijningsvormen van de zwaartekracht verschillen hemelsbreed (letterlijk!) van elkaar en mensen hebben allemaal een direct als mens herkenbare verschijningsvorm (die het gevolg is van hun genetische code). Kortom: de opvatting dat unificerende theorievorming wel in natuurwetenschappelijk maar niet in sociaal-emotioneel menswetenschappelijk opzicht mogelijk is, zou ook wel eens een rationalisatie kunnen zijn!

Ten besluite van deze inleiding introduceer ik de mogelijkheid van verdere theorieontwikkeling (voor één keer!) aan de hand van het volgende voorbeeld van rationalisatie.

Een man die zijn vrouw wil verlaten, ten gunste van een ander, motiveert dit voornemen quasi-rationeel als volgt: als ik blijf, maak ik drie mensen ongelukkig, vertrek ik, dan is het er maar één. Stel nu eens dat de man niet zo zeker van zijn zaak is als hij zich voordeet. Hij forceert zichzelf vanuit besluiteloosheid en de emotie die zich verbergt achter zijn redenering is angst dat te lang aarzelen hem beide dames zal doen verliezen.

In de theorie die ik zal ontvouwen, verschijnt de verhouding tussen gevoel en verstand op een fundamenteeler niveau dan dat van rationalisatie en wel als de diep gewortelde behoefte aan angstreducerende zekerheid in het menselijk bestaan. Voorts geeft de theorie er rekenschap van dat de kenbaarheid van die behoefte bij uitstek mogelijk is op het individuele niveau.

Introspectief bereikbaar is objectieve zelfkennis! Ieder mens is behalve uniek ook een personificatie van het universeel menselijke! Het is mogelijk vanuit het tweede universeel menselijke het eerste te begrijpen.

Ik sluit niet uit dat de lezer opnieuw bezwaar voelt opkomen en op zijn minst de wenkbrauwen frons.

Maar naar ik hoop, zal hem/haar dat niet weerhouden van de lectuur van de hierna volgende hoofdstukken!

Objectieve zelfkennis is niet gemakkelijk bereikbaar.

Het belang van ken u zelve echter werd reeds verdedigd door het orakel van Delphi en naar mijn mening is de aktuele betekenis van dat belang sindsdien niet verminderd. Om het samen te vatten in tegelijk natuurwetenschappelijk en menswetenschappelijk opzicht: niets is zo praktisch als een goede theorie!

Hoofdstuk I

De menselijke natuur en cultuurontwikkeling

1. Inleiding

Overall op aarde lopen mensen rechtop, praten ze met elkaar en houden ze zich bezig met het vervaardigen en/of gebruiken van artefacten. Die kenmerken zijn universeel menselijk, maar wat de laatste twee betreft, is de vormgeving eraan cultureel bepaald. De mens is een cultuurwezen. Niettemin kan de vraag worden gesteld of er in alle cultuurontwikkeling eenzelfde algemeen menselijk patroon tot uitdrukking komt (deze term die in de zeventiger jaren naar de communistische wereldrevolutie verwees, vervult mij met enige huiver, maar ik weet geen betere).

Op genoemde vraag heeft de nogal uitdagende titel hierboven betrekking, maar gelukkig ben ik niet de eerste die dat soort vraag aan de orde stelt. Alvorens daar nader op in te gaan eerst nog het volgende. Het algemeen menselijk patroon waar ik op uit ben, zie ik als soortspecifiek en niet cultuurspecifiek van aard. Dit heeft twee gevolgen. Het eerste is dat de lezer het rechtstreeks aan zijn eigen persoon kan verifiëren dan wel falsificeren (op basis van de lectuur van deze verhandeling in zijn geheel)!

Het tweede is, dat het betoog wel zeer abstract zou worden, indien iedere verwijzing naar cultuurverschijnselen zou ontbreken. Juist een betoog waarvan de strekking is dat noch cultuurrelativisme noch de tegenstelling tussen natuur en cultuur het laatste woord is omtrent de ware aard van het menszijn, kan het niet stellen totaal zonder dergelijke verwijzing. De denkwijze, want daarom gaat het, die ik in de hierna volgende verhandeling naar voren wil brengen, is wat mijzelf betreft, niet uit de lucht komen vallen, maar gevolg van ongeveer vijftwintig jaar worsteling met de materie. Daarover publicerend bleek mij steeds opnieuw dat het eenvoudiger kon. En dus hoop ik maar dat dit boek de kwalificatie eenvoud is een kenmerk van het ware, verdient.

2. Een overeenstemming

Over de ware aard van het menszijn bestaat tussen twee universeel denkende geesten een opvallende overeenstemming. Eén die meer

dan tweeduizend jaar omvat. De oud-Griekse Ionische natuurfilosoof Democritos ging ervan uit dat de mens slechts een dier is als alle andere dieren, alleen maar boven deze verheven door de gave van het verstand. En dus komt het erop aan, dat de mens zich ontworstelt aan zijn instincten en de leiding van zijn leven uitsluitend aan zijn verstand toevertrouwt.

Geheel onafhankelijk van Democritos, voorzover mij bekend, vond in de 17e eeuw ook Spinoza dat de mens de slaaf is van zijn harts-tochten en zich daarboven kan verheffen door middel van zijn verstand. En in de 19e eeuw was het Darwin die vanuit de evolutietheorie de positie van de mens als een diersoort onder de dieren nader reliëf gaf.

Hoe opvallend deze overeenstemming ook is met name tussen Democritos en Spinoza (mede betreffend de noodzaak het leven te aanvaarden zonder angst voor de dood), die heeft er niet toe geleid dat tweeduizend jaar Europese cultuurontwikkeling in het teken daarvan heeft gestaan. Ware dat zo, dan zouden er in Europa in hoofdzaak zich matigende en in harmonie met elkaar levende mensen wonen en van overbevolking zou geen sprake zijn, want Democritos raadt het af veel kinderen te krijgen omdat hij opvoeding een veel-eisende en moeilijke taak acht.

De Europese cultuurontwikkeling draagt een ander stempel: dat van monotheïstische godsdienst in de Joods-Christelijke dan wel Mohammedaanse variant. Daarin dient de mens juist niet te proberen zich door middel van zijn verstand boven zichzelf te verheffen. En ook wordt hij door het opperwezen niet als een diersoort beschouwd, maar wel dient hij zich vol vertrouwen over te geven aan de alles wetende besturing door de Godheid, om daardoor de hemelse zaligheid deelachtig te worden. Wat kinderen krijgen betreft: gaat en vermenigvuldigt u staat er in de Bijbel.

Om meteen mijn eigen positie in dit verband duidelijk te maken; ik ben ervan overtuigd dat het monotheïstische mensbeeld onjuist is en dat de echte mens inderdaad een met rede begaafde diersoort is die zich boven zichzelf kan verheffen. En dat levert dan de probleemstelling op die aan deze verhandeling in zijn geheel ten grondslag ligt. Deze luidt: Is de mens (enkelvoud) in staat en zo ja hoe het verschijnsel mens in een veel omvattende betekenis kennend te

benaderen en te begrijpen vanuit de essentie ervan? Uiteraard bedoel ik dan: als een met rede begaafde diersoort. Maar door deze beperking in te voeren lijkt het erop, dat ik mijn probleemstelling tevens onoplosbaar heb gemaakt. Immers: over het verschijnsel mens in een veelomvattende betekenis zijn bibliotheken vol geschreven waarvan niemand het geheel kan overzien. Hoe zou dan nog uit te maken zijn wat daarvan wel en wat niet aansluit bij de beperking waaraan ik de namen Democritos, Spinoza en Darwin heb gekoppeld?

Een mogelijke uitweg uit die impasse is de volgende. Het verschijnsel mens bestaat lichamelijk en ook geestelijk. Die kwestie is tegelijk filosofisch, biologisch en psychologisch van aard en dus lijkt hij regelrecht naar de essentie van de zaak te voeren. Als wij maar eenmaal weten hoe de werking van de hersenen wordt omgezet in kennend bewustzijn is de sleutel die alle deuren opent, gevonden. Daarover zijn echter twee opvattingen mogelijk. De hiervoor genoemde is beperkt van aard en een ruimere is: het kennend bewustzijn kan niet worden begrepen zonder uit te gaan van het kenproces. Net zo min als de activiteit van een wasmachine kan worden begrepen zonder het wasproces in de beschouwing te betrekken, voeg ik daar aan toe.

Uitgaan nu van het kenproces dat homo sapiëns sapiëns in de loop der eeuwen heeft gedemonstreerd, voert *linea recta* niet naar de oplossing *van* maar wel een bepaalde visie op het lichaam-geest probleem. Hoe psychosomatisch het geheel van dat dubbele bestaan ook wordt opgevat, de opvatting dat lichaam en geest in welk leven dan ook, volmaakt identiek zijn en dat dus het onderscheid niet meer dan een tautologie is, is toch wel hoogst ongebruikelijk zo die opvatting al voorkomt. Daardoor is het mogelijk de kennende benadering van het lichaam te onderscheiden van die van de geest. (In die opvatting is het lichaam-geest probleem helemaal niet typisch menselijk: hoe functioneert het ruikend bewustzijn van een hond en het arendsoog van de adelaar?) Dat onderscheid levert een houvast doordat het aansluit bij twee soorten *wetenschap* van het menselijk reilen en zeilen: biologie en medische wetenschap waarin de hoofdzaak het menselijk lichaam is tegenover psychologie, sociologie enzovoort waarin het menselijk gedrag zoals het geestelijk, sociaal emotioneel is bepaald, centraal staat.

Wat blijkt er nu? Hoezeer de mens een psychosomatische eenheid moge zijn: de twee soorten wetenschap, samen genomen, leveren

allesbehalve een compleet en natuurgetrouw beeld van die eenheid, van de aansluiting tussen lichaam en geest. Trouwens: hoe zou men biologie en psychologie elkaar kunnen laten aanvullen? Op een overall niveau wel te verstaan, want dat zou nodig zijn om de psychosomatische eenheid te ontdekken. Dat die vakken ietwat door elkaar kunnen lopen in theorie en praktijk is iets anders. Mensen staan verstijfd van schrik en ze kunnen blozen van schaamte, dat is de psychosomatische eenheid. Maar de schrik en de schaamte zijn van principieel andere aard, want van buitenaf bepaald, dan verstijving en blozen als van binnenuit veroorzaakt.

De tegenstelling tussen de twee soorten wetenschap blijkt nog op een heel andere manier. De combinatie van biologie, medische techniek, wetenschap en technologie heeft uiterst gedifferentieerde kennis met inbegrip van praktische toepasbaarheid opgeleverd aangaande het functioneren van het lichaam. Hoe is het in vergelijking daarmee gesteld met praktisch toepasbare kennis van het functioneren van de menselijke geest? De vraag stellen is in dit geval dunkt mij, hem beantwoorden. De kloof die er gaapt tussen enerzijds de vorderingen van natuurwetenschap en techniek en anderzijds die van menswetenschap in geestelijk en sociaal emotioneel opzicht met inbegrip van de toepassing ervan, is opzienbarend diep. Niemand zal toch willen beweren dat de huidige elektronische revolutie gepaard gaat met snel toenemende harmonie in alle menselijke verhoudingen. Hoogstens verwacht een enkele optimist dat het één vanzelf tot het ander zal leiden.

De kern van de zaak die terugvoert naar mijn probleemstelling, is dat beide aspecten van cultuurontwikkeling hun oorsprong hebben in het verschijnsel mens in zijn totaliteit. En dat voert naar de volgende vraag. Hoe is het mogelijk dat die totaliteit de indruk maakt zich op de achtergrond te houden ten behoeve van de werkzaamheid van twee kennende geesten; die - en nu wel degelijk onafhankelijk van elkaar - zich verder ontwikkelen waardoor het verband tussen de ene en de andere uit het blikveld verdwijnt? Daar komt nog bij dat de ene meer rationele geest buitengewoon succesvol is, waartegenover de vorderingen van de sociaal-emotionele geest zeer pover afsteken. Dat is de probleemstelling die ik zal uitwerken vanuit het uitgangspunt dat de mens een met rede begaafde diersoort is. En verder aansluitend bij Democritos en Spinoza, dat de rede in staat is zich te ontworstelen aan de instincten en dusdoende ook in staat de essentie van het verschijnsel mens als een totaalbeeld te ontdekken.

3. De culturende menselijke natuur

Bovenstaande woordcombinatie is ongebruikelijk om de verhouding tussen menselijke natuur en cultuurvorming aan te duiden, en vergt dus toelichting. In de probleemstelling hiervoor heb ik gekozen voor het evolutionaire uitgangspunt inzake de oorsprong van het verschijnsel mens. Nader inzicht in dat uitgangspunt kan alleen ontstaan door radicaal te breken met een zeer gangbare tegenstelling: die tussen aanleg en milieu, natuur en cultuur.

In die ook wel nature-nurture controverse genoemde tweedeling wordt of-of denken gecultiveerd, waardoor en-en denken uit het beeld verdwijnt. Ik beweer niet dat de vraag of een bepaald verschijnsel gevolg is van aanleg dan wel milieu invloed altijd zinloos is. Maar juist wanneer het erom gaat een bepaalde oorsprong op het spoor te komen kan de dichotomie zeer misleidend zijn. Bij voorbeeld: twee ouders voeden samen een kind op. Hun opvoeding werkt in de op de aanleg van het kind. Maar waar komt die aanleg vandaan? Die hebben de ouders ook gezamenlijk gefourneerd! Wat werkt er nu precies op wat in: de opvoeding op de aanleg of de aanleg van beide ouders rechtstreeks op de aanleg van het kind of de aanleg van elke ouder via opvoeding op de ook al reeds rechtstreeks overgedragen aanleg? En uiteraard wordt de zaak nog veel ingewikkelder wanneer aanleg van en opvoedingscontact met grootouders wordt meegerekend.

Het begrip culturende menselijke natuur nu verwijst naar een onverbreekelijke samenhang tussen natuur en cultuur, een die zich aantoonbaar en evident manifesteert in het taalverschijnsel. Het functioneren van de culturende natuur kan op drie niveaus tegelijk worden gesitueerd: dat van het evolutieproces, van cultuurontwikkeling en van het opgroeiende kind. Die drie niveaus zal ik eerst elk afzonderlijk beknopt samenvatten.

Over taalontwikkeling in de evolutie van de soort is frustrerend weinig bekend. Dat is geen wonder omdat die nu eenmaal geen of nauwelijks fossiele sporen nalaat, anders dan primitieve stenen werktuigen die zelf bewaard blijven. Aannemelijk is dat niet alleen recht op lopen, maar ook toename van hersenomvang en denkvermogen en gebruik van werktuigen vooraf gingen aan taalontwikkeling. Die zou dan binnen groepsverband zijn ontstaan op basis van gebarentaal en klanknabootsing waarin klanken betekenis krijgen. De duur

van dit proces leidend tot meer volwaardig taalgebruik wordt op een half miljoen jaar geschat. Alleen speculatief beantwoordbaar, maar in het geheel van mijn betoog niet onbelangrijk, is de vraag waarover de allereerste taalontwikkeling handelde. Ik denk: niet over elkaars zielerorselen en wel over werktuigen en het gebruik daarvan en mogelijk ook rituelen.

Aanzienlijk sneller dan natuurlijke verloopt culturele evolutie van taalgebruik. Tussen 17e eeuw Nederlands en de duidelijk daarvan te onderscheiden moderne variant liggen "slechts" enkele eeuwen. Een belangrijk kenmerk van culturele evolutie van taal is de ontwikkeling in de richting van toenemend abstractieniveau. En van daaruit bezien, is het begrijpelijk dat uit gewone taal wetenschappelijk taalgebruik kan ontstaan.

Tenslotte het individuele niveau. Het natuurlijke proces van moedertaalverwerving door het opgroeiende kind neemt zo'n twaalf jaar in beslag. Het voordeel van dat hoge tempo is dat het leerproces - compleet want het heeft een duidelijk eindpunt - op de voet kan worden gevolgd. Taalverwerving begint niet met brabbelen maar al veel eerder. Uit onderzoek van linguïsten is gebleken dat het wiegekind een maand na de geboorte al meer geïnteresseerd is in taalklanken (uit welke taal dan ook) dan in andersoortige geluiden. Na tien maanden is er al een duidelijke voorkeur ontstaan voor moedertaal klanken. Het onbeschreven blad is beschreven. Op ongeveer vierjarige leeftijd zijn via naamgeving abstracte begrippen als stoel, tafel hanteerbaar en kan het kind dus kennend omgaan met verschil en overeenstemming. En aan het eind van het leerproces is ook de correcte toepassing van grammaticale categorieën mogelijk (die vooraf gaat aan het benoemen daarvan). Vast staat verder dat eenmaal verworven moedertaal in de taalcentra van de hersenen is gefixeerd. Het totaal vergeten ervan is dan ook zeer onwaarschijnlijk, al kan de gebruikswaarde afnemen ten gunste van andere talen.

Aan complicaties zoals tweetalig opgroeien ga ik voorbij omdat het mij is te doen om een zo scherp mogelijk beeld van de culturende natuur. Die omvat meer dan taalverwerving, ook denken, al gaan taal en denken in belangrijke mate hand in hand. Maar bij voorbeeld de geheugenfunctie van een achtjarige is meer ontwikkeld dan die van een volwassene.

Essentieel in het functioneren van de culturende natuur is het eenmalige, onherhaalbare karakter van een leerproces waarin aanleg en milieu letterlijk fuseren. In die fusie ontstaat het verschijnsel mens op het individuele niveau als een cultuurwezen. Het unieke karakter van dit leerproces in tegenstelling tot alle andere, is dat daarin de natuurlijk aanleg verdwijnt. Niet totaal maar wel als de instinctieve actie van de culturende natuur. Is dat proces geblokkeerd (doofheid, eenzame opsluiting) dan is dat daarom zo tragisch, omdat het later niet meer volwaardig is in te halen. Tot zover de drie niveaus afzonderlijk beschouwd.

Het is hierna niet moeilijk in te zien dat die drie alle elkaar impliceeren. Zonder taal als cultuurverschijnsel is er geen moedertaalverwerving mogelijk, en zonder taal in het evolutieproces kan taalaanleg niet in de menselijke natuur zijn gefixeerd. En die werkt op zijn beurt door via het culturele niveau in het evolutieproces. Hoezeer het tempo van de drie niveaus moge verschillen. Desondanks, zelfs juist daardoor vertoont de samenhang binnen het geheel het karakter van een gesloten systeem.

In dit verband veroorloof ik mij een uitweiding die verwijst naar het werk van de Nobelprijswinnaar Ilya Prigogine. Diens boek getiteld *Order out of Chaos* behelst theorievorming omtrent de onomkeerbaarheid van zichzelf organiserende systemen. De auteur die zijn theorie ontwikkelt op basis van o.a. thermodynamica acht zijn inzichten belangrijk in verband met het begrijpen van levensprocessen. Zijn voorbeelden betreffen echter geen menselijke levensprocessen en juist daarom acht ik mij gelukkig met bovenstaande interpretatie van het taalverschijnsel die volmaakt past in het theoretisch kader van Prigogine. Daarover het volgende.

Er zijn drie fundamentele processen die principieel van elkaar verschillen.

1. Omkeerbaar en daardoor naar verhouding gemakkelijk te regelen. Mijn voorbeeld: de thermostaat van de centrale verwarming regelt aanvoer en afvoer van warmte. De dynamica die in allerlei klassieke machines wordt toegepast, berust op omkeerbare processen.
2. Onomkeerbaar is het entropiebeginsel van de tweede hoofdwet in de thermodynamica. In een volmaakt geïsoleerd vat, dat is gevuld

met één liter heet en één liter koud water ontstaat twee liter lauw water waarvan de conditie niet meer verandert. Ordening maakt plaats voor uniforme chaos.

3. In onomkeerbaar zichzelf organiserende systemen, waartoe ik de culturende natuur reken, ontstaat uit chaos orde. In verband daarmee nog iets over het tijdsbeginsel. Reeds in de Griekse oudheid stonden tegenover elkaar de tijd als verwijzend naar *zijn* (Parmenides) en als verwijzend naar *worden* (Herakleitos). In systemen van het derde type verwijst de tijd naar worden: iedere conditie waarin het systeem verkeert, kan worden opgevat als beginpunt van verdere ontwikkeling.

Tot zover mijn eigen summiere samenvatting van het werk van Prigogine. Deze auteur pleit voor een vorm van wetenschap die de alfa-bèta tegenstelling achter zich laat en wellicht is het geen toeval, dat ik na jaren lang zelf bezig te zijn geweest met dat probleem, plotseling weer attent werd op zijn werk.

Na deze uitweiding keer ik terug naar culturende natuur. Het taalverschijnsel vat ik op als een sleutelfunctie binnen de onomkeerbaar zichzelf organiserende culturende natuur. In taalgebruik heeft van alles zijn neerslag, maar de aard van de werkelijkheid kan niet worden afgeleid uit het communicatiemiddel taal.

Gelukkig is er wat betreft het functioneren van het geheel nog een heel ander uitgangspunt beschikbaar. Ik bedoel de uitzonderingspositie die het verschijnsel mens inneemt, vergeleken met alle andere soorten op aarde. Die zijn terwille van de eigen handhaving gebonden aan een soortspecifieke natuurlijke omgeving (al kan de aanpassing aan die omgeving dan weer leiden tot verdere evolutie van de soort). Maar uitsluitend de mens heeft het stadium bereikt waarin de beperkingen die een natuurlijke ecologische nis met zich meebrengt, zijn overwonnen. Anders gesteld: rechtstreekse aanpassing aan en handhaving in soortspecifieke natuurlijke omgeving is voor mensen niet nodig en dat zouden wij ook niet meer kunnen (vanaf de geboorte wel te verstaan)! Die uitzonderingspositie kan niet anders worden begrepen dan als effect van de culturende natuur, een effect dat veel meer omvat dan het taalverschijnsel, maar dat zonder taalontwikkeling onvoorstelbaar is.

In de genoemde uitzonderingspositie is niet alle overeenstemming met andere soorten verdwenen, en het is mij te doen om slechts een hoofdkenmerk: mensen en dieren zijn ermee bezig zich te handhaven in omgeving en zich indien nodig ook aan die omgeving aan te passen. En daarmee kom ik tot de kardinale vraag. Wat is het principiële verschil tussen handhaving en aanpassing in natuurlijke omgeving en handhaving en aanpassing binnen de culturende natuur?

Het evidente antwoord op die vraag luidt: Wel natuurlijke omgeving maar niet culturele omgeving bestaat onafhankelijk van de soort. Met dat antwoord komt er een keerzijde aan het licht van de bevrijding uit de beperkingen van een ecologische nis, namelijk de dwingende gebondenheid aan omgeving die de soort zelf produceert en die hoe lang men daar ook mee doorgaat, nooit onafhankelijk van de soort zal bestaan. Een onomkeerbaar zichzelf organiserend systeem voert namelijk niet naar een eindpunt. Evenmin ligt er een verborgen doelstelling aan ten grondslag, de evolutie van soorten verloopt niet doelgericht. En tenslotte: de verhouding tussen natuur en cultuur is ook geen causaal verband. Alsof de menselijke natuur de oorzaak is van cultuurontwikkeling. Die laatste is immers via de evolutie van de soort evenzeer de oorzaak van de natuur. Reeds Pascal merkte op: niet gewoonte wordt een tweede natuur, maar natuur is de eerste gewoonte.

Terzijde wijs ik op het verschil met andere soorten die ook een natuurlijke en een sociale omgeving hebben, zoals bijen. Echter: het bijenvolk (en beren, trekvogels, wolven) vertonen niet het typisch menselijke verschijnsel van culturele evolutie, van een steeds, en zelfs betrekkelijk snel veranderende samenleving, die bovendien binnen de soort de meest gevarieerde vormen kan aannemen. Het begrip culturende natuur verwijst naar het algemeengeldige principe dat daaraan ten grondslag ligt en waarin het taalverschijnsel van centrale betekenis is. De kern van de zaak is, dat via taalontwikkeling niet alleen de aansluiting tussen taal en werkelijkheid maar ook een kortsluiting tussen beide mogelijk is. Waarop berust het ontwerpen van artefacten? Op het kennen van een werkelijkheid die nog niet bestaat. Dat ook het geestelijk bestaan van mensen kan worden afgeleid uit het kennen, merkte reeds Descartes op: je pense donc je suis. Dankzij symbolisch taalgebruik zijn mensen in staat tot kennen, dat op zijn beurt in staat stelt tot de ontwikkeling van landbouw, veeteelt en technologie. Maar ook stelt het kennen in staat tot de waarneming van

de zon als draaiend om de aarde en de nadere verklaring daarvan waarin het opperwezen als oorzaak verschijnt. Bestaat God en wordt hij dientengevolge gekend of worden zijn werken gekend, waaruit volgt dat hij bestaat?

Wat ik met deze summier aanduidingen beoog te verduidelijken is het volgende. De menselijke culturende natuur stelt in staat tot ongeëvenaarde verruiming van het omgevingsperspectief en zeer vergaande kennende beheersing van de werkelijkheid, echter ook tot volstreekte omkering van de verhouding tussen bestaan en kennen, waarin vanuit het kennen wordt geconcludeerd tot het bestaan van de werkelijkheid, zoals die niet bestaat. Mensen hebben de behoefte om alles te verklaren zei Monod daarover. En wie daar eenmaal attent op is, ziet die behoefte in het groot en in het klein steeds opnieuw gedemonstreerd. Nieuwsgierig zijn we allemaal en voor tevreden leven met het onbekende zijn we niet in de wieg gelegd.

Vergelijken we dit met het veel beperktere omgevingsperspectief van andere soorten, dan ontstaat de indruk dat dit weliswaar eenvoudiger van structuur is, maar daardoor ook meer doeltreffend en stabiel beheersbaar. En daarmee verschijnt dan de principiële onbeheersbaarheid van het verschijnsel mens als een wezenlijk probleem.

Intussen volgt uit de argumentatie tot zover wel een zelfs zeer eenvoudig - antwoord op de probleemstellende vraag in de inleiding hiervoor. De verwarrende omkering van de verhouding tussen bestaan en kennen heeft betrekking op geestelijk en sociaal-emotioneel functioneren en niet op de menselijke lichamelijkeheid. Het menselijk lichaam is geen onderdeel van de culturende natuur. Dat wil zeggen niet rechtstreeks en hoogstens afgeleid. Leren lopen is niet cultureel bepaald en veel eenvoudiger dan leren praten! Als zodanig is het puur natuur (bijv. eetgewoonten), in die zin eigen en relatief gemakkelijk kenbaar. Descartes bedoelde met zijn cogito ook niet dat hij ontdekte als lichaam te bestaan. Maar de ziel situeerde hij in de "pijnappelpklier" en dat is een misverstand.

4. Bestaan en kennen in interne en in externe omgeving

Onder externe omgeving versta ik materiële c.q. natuurlijke omgeving en interne omgeving is sociale omgeving. Wat de verhouding

tussen bestaan en kennen betreft in beide soorten omgeving tegelijk is de zaak zeer eenvoudig. Het menselijk bestaan is een ten diepste gesocialiseerd bestaan en van daaruit is de kennend beheersende omgang met externe omgeving mogelijk. Duidelijk is verder dat het gedrag in beide soorten omgeving gebonden is aan taalontwikkeling. Tot zover de eenvoud.

Op de keper beschouwd is die eenvoud complexer van aard dan hij op het eerste gezicht kan lijken en dat is de andere kant van de zaak. Taalgebruik heeft namelijk niet in beide omgevingen dezelfde achtergrond. In externe omgeving gaat het om het kennen van het kenobject, in interne omgeving daarentegen is daarmee in belangrijke mate gemoeid de bestaanszekerheid van het kennend subject. Kennen is wezenlijk rationeel en bestaanszekerheid is primair emotioneel van karakter. En dus is de verhouding tussen bestaan en kennen op het externe niveau geenszins identiek te achten aan die op het interne niveau. Dat is de probleemstelling waarnaar de titel hierboven verwijst en die stel ik mij voor verder uit te werken.

Het gaat om een spanningsverhouding tussen intern en extern, tussen voelen en denken die zich in de praktijk van het leven wel in allerlei symptomen maar niet als de verborgen aard daarvan manifesteert. In die praktijk gaat immers de kennende omgang met artefacten en met andere mensen letterlijk hand in hand. Een kopje in de hand *nemen* is weliswaar iets anders dan een ander mens een hand *geven*: het eerste berust op kennende gescheidenheid, het tweede toont emotionele verbondenheid. Maar niemand zal dat subtiele verschil meteen associëren met een verborgen spanningsverhouding tussen denken en voelen die ook nog heel andere gevolgen heeft.

5. Het taalverschijnsel als kennen en communiceren

Om van extern kennen en tegelijk interne bestaanszekerheid reenschap te kunnen geven in een totaalbeeld is abstracte theorievorming die zich distantieert van de praktijk, wenselijk. Hetgeen voert naar het volgende. Niet als compleet denken en voelen, maar wel in een andere vorm en merkwaardigerwijs zonder enige spanning maar in volmaakte harmonie met elkaar, zijn beide componenten aanwezig in het taalverschijnsel zelf. Het functioneren daarvan in gewoon mondeling face to face contact kan namelijk worden geïnterpreteerd als de tweeënhed van *kennen* en *communiceren*.

Taalklanken hebben kennende betekenis die naar enig kenobject verwijst. Maar de bedoeling van dat kennen is dat het gemeenschappelijk wordt en niet gebonden blijft aan één kennend subject. Daartoe dient verbinding te functioneren (vergelijkbaar met communicerende vaten) tussen meerdere subjecten. Die component, de beleving van contact, noem ik communiceren. Het is belangrijk die term op te vatten in een beperkte betekenis. Informatieoverdracht is al te veel: dat is kennen en communiceren tegelijk. Daartoe stelt taalgebruik inderdaad in staat maar het is mij erom te doen de tweeëenheid te benadrukken van componenten die *onderling* heel verschillend zijn, zelfs als een tegenstelling kunnen worden begrepen.

Kennen berust op gescheidenheid van een kenobject en *communiceren* is verbondenheid met anderen, zo liet ik hiervoor al uitkomen. Dat mensen in staat zijn tot de tweeëenheid van kennen en communiceren berust in feite op het unieke karakter van het taalinstinct. Dat instinctieve karakter verklaart ook waarom het allemaal zo vanzelfsprekend lijkt. Wat is er nog gewoner in het leven dan met elkaar praten? Dat gebeurt even vanzelf als het vliegen van vogels en het zwemmen van vissen, wat die dieren eveneens krachtens hun instinctieve aanleg doen.

Het menselijk instinct voert echter naar complicaties die uiteindelijk hun oorzaak hebben in de bevrijding uit de beperkingen van een ecologische nis, waartoe uitgerekend dat instinct zelf in staat stelt. Dat is niet alleen debet aan het ontstaan van onderling zeer verschillende culturele omgevingen in plaats van één soortspecifieke natuurlijke omgeving. Ook zorgt het ervoor dat binnen ieder culturele omgeving de functies kennen en communiceren uit de band springen van hun aan het taalverschijnsel gebonden tweeëenheid.

Er is namelijk geen enkele cultuur die uitsluitend mensen in directe relatie tot artefacten omvat, zonder verdere sociale omgeving dus. En ook geen waarin alle materiële omgeving ontbreekt ten gunste van interne sociale omgeving. Hoogstens kan naturisme als een poging in die richting worden gezien. Hoe primitief een cultuur ook moge zijn: men is bezig met bestaan en kennen in tegelijk extern materiële en intern sociale zin.

Als alle menselijke cultuurontwikkeling deze twee gezichten vertoont, die hetzij nogmaals gezegd, in hun praktische vormgeving niet

onafhankelijk van elkaar functioneren en als talige communicatie de grondslag legt voor dergelijke van beperking bevrijdende ontwikkeling, hoe komt het dan, dat de universeel menselijke taalaanleg, die wel degelijk bestaat, niet heeft geleid tot het ontstaan van een wereldtaal, in de vorm van welk soort Esperanto dan ook? Afgezien van de invloed van het geografisch isolement van allerlei cultuurontwikkeling brengt deze vraag de complicaties in het geding, waarop ik hiervoor zinspeelde. Die introduceer ik door eerst opnieuw te refereren aan het theoretisch kader van Prigogine.

6. Een steady state met twee aftakkingen

Onomkeerbaar zichzelf organiserende systemen (in mijn geval dus taalontwikkeling) vertonen een steady state. Maar daaruit kunnen bifurcations (splittingsen) ontstaan als gevolg van fluctuaties (schommelingen) in de stabiliteit van de steady state. Voor dergelijke afsplitsing lenen zich de functies kennen en communiceren. Die kunnen elk afzonderlijk ook onomkeerbaar zichzelf organiseren, eventueel met inbegrip van subaftakkingen. Daarmee verdwijnt dus de tweeëenheid van kennen en communiceren. Maar, en dat is de diepste oorzaak van alle complicaties, niet ieder verband tussen die twee functies en ik voeg daar meteen aan toe: tussen kennende gescheidenheid en emotionele verbondenheid.

Dit stelt in staat de twee aspecten van alle cultuurontwikkeling vanuit hun oorsprong, hun essentie nader te interpreteren. De ene aftakking betreft de externe materiële, beheersende kant. Daarin overheerst kennende gescheidenheid emotionele verbondenheid. De andere betreft de grondslag van sociale omgeving, waarin de zekerheid van gemeenschappelijke emotionaliteit de boventoon voert. Zonder dat dus iedere kennende gescheidenheid is verdwenen. En voor de goede orde: beide aftakkingen heffen uiteraard de steady state van de stam waaruit zij voortkomen, niet op. Maar het zal duidelijk zijn dat die stam, de tweeëenheid van kennen en communiceren in taalontwikkeling dus, absoluut niet mag worden opgevat als een optelsom van twee afsplitsingen.

In totaal zijn er in cultuurontwikkeling drie zichzelf organiserende systemen aan het werk. En wel onafhankelijk van elkaar, wat de doorzichtigheid van het geheel niet bevordert. Wat dat betreft vermeld ik meteen een conclusie waarvan dunkt mij niemand de juistheid zal

ontkennen, maar die vanuit de argumentatie tot zover theoretisch is onderbouwd. Een volledige talige beschrijving van menselijke werkelijkheid die de activiteit van de drie systemen alle omvat, is onmogelijk. Die conclusie impliceert geen negatief oordeel over talige beschrijvingen, maar houdt wel de waarschuwing in, dat er altijd meer aan de hand is, dan wat in taalgebruik tot uitdrukking komt.

Hierna zal ik de beide aftakkingen elk afzonderlijk nader interpreteren met inbegrip van hun herkenbaarheid in de menselijke werkelijkheid. Dat laatste brengt ook de mogelijkheid van wetenschapsbeoefening op drie verschillende gebieden in het geding: natuurwetenschap, sociale wetenschappen en taalwetenschap.

Vooruitlopend op dat betoog: dat de bèta-vakken mogelijk zijn zal niemand verbazen, bij de gamma-vakken vallen grote vraagtekens te plaatsen en het alfa-vak taalkunde is ook mogelijk. Daarover kan ik kort zijn. Taalkunde betreft de wetenschap van de stam, van de steady state, van de tweeëenheid van kennen en communiceren. Die is een grijpbaar kenobject in algemene zin en wat betreft het gebruik ervan.

Talen ontwikkelen zich in de richting van toenemende abstractie en taalkunde als wetenschap van specifieke taalkunde naar algemene taalwetenschap.

7. De makende mens

De eerste aftakking duid ik korthedshalve aan als homo faber, de makende mens en de tweede als zoon politicon, gemeenschapswezen. Die termen zijn bovendien preciezer dan de verwijzing naar allerlei effecten in cultuurontwikkeling. Die is nuttig om duidelijk te maken over welk onderwerp mijn betoog handelt, maar nu gaat het over het verschijnsel mens dat die effecten produceert. Homo faber is gericht op kennende beheersing van natuurlijke omgeving bezig met natuurwetenschap, techniek en technologie. Iedereen die daarvan gebruik maakt, reken ik ook tot die categorie. Kortom: we zijn allemaal homo faber (en ook allemaal zoon politicon). In die eerste capaciteit dan is het kenobject van niet menselijke aard en de vraag rijst hoe in een dergelijke subject-object verhouding de component communiceren, zij het in ondergeschikte positie, toch aanwezig kan zijn. Ik noem een eenvoudig praktisch voorbeeld. In het wegverkeer

gaat het primair om de kennende betekenis van allerlei signalen. Maar in aansluiting daarbij communiceren de verkeersdeelnemers wel degelijk non-verbaal met elkaar, hetgeen eventueel ook met emoties gepaard kan gaan. Gehechtheid aan voorwerpen, bewondering van schilderkunst is niet uitsluitend kennend van aard maar impliceert emotioneel contact met het kenobject.

Van heel principiële aard is de volgende kwestie. De vooruitgang van natuurwetenschap en techniek is in hoge mate verbonden met de beoefening van wiskunde. Wiskunde is ook een taal en wel één waaruit de factor communiceren niet volledig valt te elimineren. Die is aanwezig in het onderscheid tussen discrete en continue functies. Deze verhouding is ook aanwezig in de tijdservaring als verbonden dan wel gescheiden, waarin volgens Brouwer de grondslag van de wiskunde moet worden gesitueerd. In mijn eigen opvatting voert de duurbeleving van de tijd, de continuïteit dus, naar het bestaan van het kennend subject.

De kwestie is interessant omdat zo geïnterpreteerd de dubbele tijdsopvatting het beginpunt zou kunnen markeren van de twee aftakkingen. In de makende mens overheerst kennende gescheidenheid die objectgericht is en waarin het bestaan van het kennend subject naar de achtergrond verschuift. In het gemeenschapswezen is verbondenheid met dat bestaan dominant, waaraan objectgericht kennen ondergeschikt is. Deze opvatting is dan wel volstrekt tegenovergesteld aan de nogal eens voorkomende idee dat mensen zichzelf kunnen verliezen in allerlei emoties. Niet in die emoties maar in objectgericht kennen valt de nadruk op het kenobject en niet op het kennend subject. Dat is niet bezig met het kennen van eigen bestaan en verliest dus in die zin zichzelf!

Ik keer terug naar homo faber. Het grote voordeel inzake het kennen van niet-menselijke omgeving is uiteraard dat de communicerende mogelijkheden daarmee hoe dan ook drastisch beperkt blijven, waardoor de voor kennen noodzakelijke subject-object scheiding zeer veel gemakkelijker bereikbaar is dan in de andere aftakking, die van het gemeenschapswezen. Dat verschil heeft verstrekkende consequenties. Ik beschouw het als de diepste oorzaak van het verschil tussen technologische vooruitgang en sociale vooruitgang. Het lijkt erop dat dit gevolg zich steeds nadrukkelijker manifesteert naarmate cultuurontwikkeling verder voortgaat. Als dat zo is en ik zie af van verde-

re argumentatie omdat de kwestie mij nogal evident lijkt te zijn, hoe is dan de wat wel wordt genoemd explosieve ontwikkeling van natuurwetenschap en techniek verklaarbaar? Om het wat platvloers te zeggen: mensen gaan dood en machines niet. Weliswaar verslijten ze, maar heel vaak is er voor die tijd op basis van het eerdere ontwerp een verbeterde versie tot stand gekomen. Dat het met de opvoeding van kinderen steeds ook zo gaat zal niemand willen beweren. Daarvoor zou het nodig zijn dat iedere ouder zich grondig afvraagt welke tekorten met inbegrip van de oorzaak daarvan, er in het eigen menszijn schuilen. Om zich vervolgens grondig te bezinnen op alle mogelijkheden om het ontstaan van dergelijk tekort bij zijn c.q. haar kinderen te voorkomen en zodoende een verbeterd ontwerp van zichzelf af te leveren. Dat er mensen zijn die dat doen, daarvan ben ik overtuigd.

Technologische en sociale vooruitgang zijn fundamenteel onvergelijkbare categorieën, hoeveel verband er ook moge bestaan tussen het materiële en sociale aspect van menselijk samenleven. Dat die elkaar wederzijds intensief beïnvloeden is natuurlijk ook waar, naar ik al eerder heb opgemerkt. Door de nadruk te leggen op die wisselwerking tussen effecten aan de oppervlakte, zoals in de politieke praktijk onvermijdelijk gebeurt, wordt echter de dieptewerking van beide aspecten afzonderlijk, gemakkelijk over het hoofd gezien. Die dieptewerking kenschets ik als volgt. Technologische vooruitgang is progressief en cumulatief van aard. Progressief omdat op iedere verworvenheid kan worden voortgebouwd hetgeen verbetering en nieuwe ontdekkingen in de wetenschap oplevert. Cumulatief omdat daarmee gepaard gaat: toenemende toepasbaarheid van techniek op de meest uiteenlopende gebieden. Dat deze onomkeerbaar zichzelf organiserende aftakking vanuit de evolutie bezien zeer langzaam op gang kwam hetgeen (veel) latere eenparig versnelde ontwikkeling niet uitsluit, is aannemelijk.

De keerzijde daarvan is uiteraard bekend; die betreft de huidige milieubedreiging. Wat het antwoord daarop betreft, is een theoretische overweging misschien van enig belang. Wordt het terugdringen ervan namelijk ook uitsluitend als een kwestie van technologie opgevat, en daar lijkt het nogal eens op, dan rijst de vraag of en zo ja in hoeverre een onomkeerbaar systeem omkeerbaar kan worden *gemaakt*. Puur theoretisch lijkt dat niet erg waarschijnlijk. Een evenwichtige eindtoestand is wel voorstelbaar, maar dan als een die in werking treedt

als de toevoer van zonne-energie ophoudt. Een alternatief is echter onomkeerbaar toenemende versobering binnen de andere aftakking, die van het gemeenschapswezen. Dan zou er inderdaad een ander-soortige evenwichtige eindtoestand kunnen ontstaan. Maar opnieuw theoretisch bezien, is die ook niet zeer waarschijnlijk en wel omdat het zoon politicon niet progressief en cumulatief maar wezenlijk conserverend van aard is. Daarover en los van de milieuproblematiek het volgende.

8. Het gemeenschapswezen

In vergelijking met homo faber is het zoon politicon een Umwertung aller Werte. In het eerste ligt de nadruk op het kennen van het object waartegenover de bestaanszekerheid van het subject naar de achtergrond verschuift. In de andere tak draait het om het rechtstreeks handhaven van bestaanszekerheid. Die is intern gefundeerd hetgeen echter om voortdurende kennende bevestiging van buitenaf vraagt. Dat roept de vraag op hoe dan nu het onderscheid tussen intern en extern moet worden begrepen. De vanzelfsprekendheid daarvan als het verschil tussen natuurlijke c.q. materiële en sociale omgeving is immers verdwenen.

Maar op het gebied van sociale omgeving zelf is het onderscheid nog springlevend al kan het dan beter worden aangeduid als de werking van de binnen-buiten dimensie in het menselijk bestaan (dus niet kennen). De aanwezigheid daarvan als binnenwereld-buitenwereld (maar dat laatste uitsluitend in medemenselijk opzicht) is niet beperkt tot het individu. Groepen functioneren binnen de buitenwereld van een organisatie, bedrijven binnen de bedrijfswereld, klassen binnen een school, afdelingen binnen een politieke partij, en het lijkt mij niet nodig deze opsomming nog verder voort te zetten om de conclusie te rechtvaardigen dat de binnen-buiten dimensie op alle niveaus van menselijk samenleven vanaf het individu tot en met de cultuur de natie, Europa, zelfs de wereld van belang is, een rol speelt, invloed uitoefent.

In vergelijking met de eerste aftakking geeft de andere een totaal ander beeld te zien. Tegenover vergaande vorderingen op het ene gebied en steeds toenemende beheersing van niet menselijke omgeving staat niet minder vergaande onbeheersbaarheid van sociale omgeving en het lijkt erop dat die tegenstelling in de loop der eeuwen

alleen maar groter is geworden. Massale slachtpartijen volgens het principe homo homini lupus kwamen ook vroeger voor en betroffen toen Christenen, heksen en later Joden en negers en tegenwoordig Hutus en Tutsis om niet te spreken van etnische zuivering in voormalig Joegoslavië. En afgezien van deze uitwassen omvat de onbeheersbaarheid van sociale omgeving nog veel meer.

Het is mij te doen om de principiële vraag of en zo ja hoe deze tegenstelling tussen de beide aftakkingen verklaarbaar is. Wat de gamawetenschappen betreft heb ik niet de indruk dat daar ijverig gezocht wordt naar het antwoord op deze vraag. Maar zelf heb ik er wel een mening over en die geef ik dan maar. Dat alle soorten op aarde zich aanpassen aan en handhaven in soortspecifieke natuurlijke omgeving is het grondprincipe van het leven zelf. Uitsluitend de mens heeft zich weten te bevrijden uit die beperking van rechtstreekse handhaving in soortspecifieke omgeving. Maar wat zou er gebeurd zijn als dat alles was geweest in de evolutie van de soort? Dan zou er een soort zijn ontstaan die uitsluitend bestaat als homo faber. Kortom een soort die zich aan geen enkele omgeving hoeft aan te passen, een soort dus die ontsnapt aan wat Darwin het principe van alle evolutie acht: struggle voor life and survival of the fittest. Of die opvatting de enig mogelijke en de enig juiste is, laat ik in het midden. Maar een soort die uitsluitend omgeving beheerst zonder enige noodzaak tot aanpassing waaraan dan ook, is niet goed voorstelbaar. En zo gezien is het geen wonder dat in het gemeenschapswezen vorm krijgt wat andere soorten in natuurlijke omgeving doen: struggle for life and survival of the fittest.

De hypothese die ik dan ook plausibel acht aangaande evolutie is dat naarmate de beheersing van natuurlijke omgeving toenam het belang van aanpassing en handhaving binnen sociale omgeving eveneens toenam en wel volstrekt onafhankelijk - dat is uiteraard logisch - van de beheersing van natuurlijke omgeving. Die interpretatie is geheel in overeenstemming met de idee van twee aftakkingen als onafhankelijk van elkaar zichzelf onomkeerbaar organiserende systemen. En uiteindelijk is het de culturende natuur in zijn geheel die bij mensen sociale omgeving stempelt tot wat bij andere soorten in natuurlijke omgeving gebeurt: territoriumdrift, strijd om de macht, pikorde, enzovoort. Andere soorten hebben natuurlijke vijanden, mensen hebben culturele vijanden, die als niet-soortgenoten worden beschouwd; niets dierlijks is de mens vreemd. Niet alleen in negatieve maar ook in

positieve zin; zo trouw als een hond zijn is een compliment tenslotte. In zorg voor nakomelingen doen wij niet onder voor dieren. Althans in principe; want (extreme) aberraties van wat als normaal wordt beschouwd, zijn bij mensen altijd mogelijk en zelfs aan de orde van de dag.

Hoe manifesteert zich het wezenlijk conserverende karakter van het gemeenschapswezen? Als oneindige variatie, veel groter dan de produktie van homo faber. Dat lijkt een contradictio in terminis: hoe kan nu juist het *gemeenschappelijke* uiterst gevarieerd zijn in zijn verschijningsvormen? De grondslag is echter niet kennend van aard maar betreft altijd de functie communiceren en dus verwijst die naar verbondenheid als bestaanszekerheid van emotionele aard. Bijvoorbeeld is die aanwezig in het liefhebben van een ander, maar ook in het haten van een ander mens. In beide gevallen is er ook sprake van kennen, maar dat is hoe nauw ook daarmee verbonden, ondergeschikt aan het gevoel. Liefde is blind is een zegswijze en blinde haat is ook geen ongebruikelijke woordcombinatie. Het kennen pleegt er niet toe te leiden dat het intens liefhebbende dan wel hatende subject zich gaat afvragen of de eigen emotionele bestaansgrondslag wel in overeenstemming is met het kennen van het object. Dat kan wel gebeuren, maar daartoe is het noodzakelijk dat eerst de kracht van de gevoelens afneemt. De macht daarvan als bestaansgrondslag tendeeert ernaar zichzelf te handhaven en dat is wat ik bedoel met de conserverende aard van het gemeenschapswezen.

Die aard is, als men er eenmaal attent op is, herkenbaar op alle niveaus: dat van het individu, de groep, de institutie, de natie, de cultuur. Hij verklaart dat levensbeschouwelijke uitgangspunten en religieuze waarden tegen meer dan een mensenleven, want de eeuwen bestand kunnen zijn. Opnieuw herinner ik aan de laatste oorzaak daarvan. Die is dat de mens als enige soort geen soortspecifieke omgeving heeft, waarin hij zich thuisvoelt. En dus: welke culturele, nationale, institutionele, groepsgebonden, persoonlijkemotioneel bepaalde identiteit er ook maar tot stand komt, de neiging van daarin betrokkenen zich eraan vast te klampen pleegt onmiskenbaar te zijn.

Als de menselijke werkelijkheid iets *niet* is, dan is dat wel een optelsom van autonome individuen. Monod wiens naam ik noemde in verband met de behoefte alles te verklaren, noemde in een adem daarmee: angst voor eenzaamheid. En ik denk dat hij gelijk heeft inzake

die twee fundamentele kenmerken met de kanttekening dat ik onder eenzaamheid versta: onmacht van het individu om zich geheel op eigen kracht te handhaven. De niveaus van individu tot en met cultuur die ik noemde, kunnen gemakkelijk worden opgevat als een hiërarchie. Daar is niets tegen mits men die aanduiding interpreteert als een zichzelf onomkeerbaar organiserend systeem. Zoals bij het taalverschijnsel impliceren de verschillende niveaus elkaar. Een school heeft klassen, de maatschappij instituties, bedrijven en politieke partijen afdelingen, verder noem ik de verhouding tussen individu, gezin en meer uitgebreide familie, enzovoort.

Behalve het hiërarchische principe is er nog een ander aspect van belang, namelijk de verwisselbaarheid van de categorieën intern en extern. Iedere interne omgeving is extern gericht, maar die externe omgeving ervaart zichzelf als intern en ook extern gericht! Zowel de hiërarchische structuur als de verwisselbaarheid van intern en extern ontbreken in de andere afsplitsing en dat verklaart waardoor de structuur van het gemeenschapswezen aanzienlijk complexer is dan die van homo faber. Hoe ingewikkeld voor leken techniek en technologie er ook uit mogen zien: de grondslag daarvan als een verhouding tussen kennen en bestaan is simpeler dan de grondslag van bestaan en kennen in sociaal functioneren. Daarin verschijnt de verhouding tussen interne en externe omgeving niet als eenzijdig gefixeerd maar voortdurend als dubbel bepaald. Voor werknemers onderling is de directie externe omgeving en de directie beraadslaagt in intern overleg over het wel en wee van de in externe positie verkerende werknemers. Dat dergelijke verwisselbaarheid van intern en extern op het sociale vlak alomtegenwoordig is, waardoor het totaal van de verhouding tussen bestaan en kennen, zoals die een rol speelt ondoorzichtig wordt, behoeft dunkt mij weinig nadere toelichting. Er is altijd meer aan de hand dan wat zich naar buiten toe manifesteert. Soms niet veel soms wel veel, en ook dat is lang niet altijd duidelijk.

Op die wetmatigheid bestaat een principiële uitzondering. Ook de menselijke individualiteit kent namelijk een verhouding tussen intern en extern. Onder interne omgeving van het individu versta ik dan de wijze waarop de persoon het eigen bestaan in sociaal-emotioneel opzicht als min of meer constant en permanent aanwezig ervaart. De term omgeving is ietwat oneigenlijk als aanduiding daarvoor, maar wel is dat eigen bestaan gevormd onder invloed van omgeving. Daarbij sluit aan een eveneens min of meer constante kennende oriën-

tatie op externe omgeving. Over de constellatie van het geheel is veel meer te zeggen, maar daar zie ik nu vanaf, omdat het is te doen om de uitzonderingspositie van het individu aangaande de verwisselbaarheid van intern en extern. Die is namelijk verdwenen doordat daarvoor de interactie tussen minimaal twee personen noodzakelijk is. En binnen de tweepersoonsrelatie met wie dan ook, treedt de verwisselbaarheid dus onmiddellijk op: men kent de ander als extern bestaand vanuit het interne eigen bestaan en vice versa. Tot zover de eerste complicatie die in het gemeenschapswezen vergeleken met homo faber opduikt. Dat die snel kan toenemen, illustreer ik nog door erop te wijzen dat reeds de interactie tussen drie personen het groepsmechanisme van interne overeenstemming tussen een tweetal ten opzichte van een externe derde mogelijk maakt. Enzovoort.

De tweede complicatie, het hiërarchische principe is van andere aard. Dat berust op de macht van het aantal. In de andere aftakking zijn getallen ook belangrijk: als er iets onvoorstelbaar is dan toch wel natuurwetenschap en techniek zonder wiskunde en getallen! Maar dan gaat het om de kennende betekenis van getallen en niet om de macht van het getal als een bestaanscategorie! Dat die macht wel degelijk bestaat, werd reeds in de Bijbel gesignaleerd: men kent de grootheid van de vorst aan het aantal van zijn onderdanen. Tussen de woorden aantal en getal bestaat een subtiel betekenisverschil dat in mijn context bij uitstek relevant is. Een getal vraagt om nadere specificatie en een aantal is onbestemd. In de sociale aftakking gaat het om de bestaanszekerheid van de soort. Het gewicht daarvan hangt nauw samen met de macht van onderlinge verbondenheid. En die macht neemt toe naarmate het aantal daarin betrokkenen groter is. Eendracht maakt macht. Die volkswijsheid maakt duidelijk dat het gemeenschapswezen niet in de eerste plaats uitgaat van het kennen van de werkelijkheid als basis van de macht over het bestaan.

In dat licht kan de hiërarchische structuur die ik noemde nader worden begrepen. In het geval van het taalverschijnsel ging het om een tempoverschil tussen drie niveaus; bij de makende mens om progressieve ontwikkeling in zich versnellend tempo. Het conserverende karakter van de sociale aftakking berust op handhaving van bestaanszekerheid van boven naar beneden. Om het hiërarchische principe dat daarin doorwerkt globaal te karakteriseren, ga ik uit van drie niveaus die in een deel-geheel verhouding tot elkaar staan. Met dien verstande dat op alle drie de functie communiceren het kennen overheerst.

Het zwaarste niveau, want het grootste aantal mensen omvattend is dat van de cultuur, de natie, de bevolkingsgroep, leefgemeenschap, geloofsgenoten (religie is uiteraard een bindende factor van de eerste orde), samen te vatten als het collectief. Als een deel van dat macroniveau functioneren groepen waarin rechtstreekse interactie mogelijk is tussen alle betrokkenen. Het micro niveau is het individu dat op zichzelf bestaat, maar niet zonder te zijn betrokken in allerlei groepsverband.

Zoals gezegd die driedeling is globaal en theoretisch van aard: de grenzen zijn in de praktijk vaak niet scherp van elkaar te onderscheiden. Maar het is mij alleen te doen om een juist begrip van de werkzaamheid van het hiërarchische principe. Zoals bij het taalverschijnsel impliceren ook nu de niveaus elkaar, maar op een andere manier en dat hangt samen met het deel-geheel karakter van de structuur, die in taalontwikkeling ontbreekt.

Essentieel is dat het deel niet uitsluitend een onderdeel is van het geheel, maar ook een afspiegeling daarvan. Daardoor beantwoordt de structuur van het geheel aan het model van een hologram. Bij voorbeeld: de verwisselbaarheid van intern en extern is op ieder niveau aanwezig, maar niet in dezelfde omvang. Twee mensen die ruzie hebben, haten elkaar en twee volken die ruzie hebben, haten elkaar ook. Echter is het niet waarschijnlijk dat het eerste onmiddellijk het tweede tot gevolg heeft. Maar dat het tweede tot het eerste leidt, kan zeer gemakkelijk optreden. En dat berust op de werking van de hiërarchie van boven naar beneden.

Die werking leidt tot een ongebruikelijk antwoord op de vraag wat de mens als gemeenschapswezen in de eerste plaats is: een cultuurprodukt, een groepspersoonlijkheid of een zelfstandig individu? Het eerste en niet het laatste. Daarmee is niets ten nadele van het individu gezegd. Alle grote kunstenaars waren creatief als individu, maar ze zijn ook allemaal herkenbaar als kind van hun tijd (over het heden zwijg ik in dat verband, want de tijdgeest van het heden vaststellen is allesbehalve eenvoudig: bij uitstek daarin manifesteert zich de principiële onkenbaarheid van het gemeenschapswezen).

Die onkenbaarheid is aanwezig op alle niveaus. Voor het functioneren van het verschijnsel mens in sociaal-emotioneel opzicht geldt nog steeds de kwalificatie van Teilhard de Chardin:

l'homme cet inconnu. Mensen weten niet in essentieel opzicht wie wat en hoe ze zijn in relatie tot welke omgeving. Was de individueel-sociale harmonie waarin het aktieve heden vanuit het verleden vanzelfsprekend naar de toekomst voert maar voor mensen weggelegd! Ooit een vlucht trekvogels waarnemend die op weg was naar een ander land omdat de juiste tijd daartoe was aangebroken, be kroop mij het gevoel: om jaloers op te worden!

Na deze beschouwing over de culturende natuur als een onomkeerbaar zichzelf organiserend systeem met twee aftakkingen blijft er nog een vraag open. Hoe is het gesteld met de mogelijkheid van sociale wetenschappen? De mogelijkheid van wiskunde, natuurwetenschap en taalkunde past in mijn interpretatie. Maar volgens diezelfde interpretatie betreft de gammacategorie wetenschap van een fundamenteel onkenbaar kenobject.

Dat verklaart in ieder geval dat die vakken wat unificerende theorievorming betreft in vergelijking met de andere categorieën weinig of geen vorderingen lijken te maken en ook dat de beoefening ervan heel vaak voor gemakkelijker wordt gehouden dan die van de exacte vakken. Als het kenobject inderdaad onkenbaar is, dan kan iedere opvatting erover voor waar worden gehouden. Uit de beschouwing hiervoor volgt echter niet dat het kenobject in absolute zin onkenbaar is. Daarom nog het volgende.

In de hiërarchie van het gemeenschapswezen verscheen het individu als de laatste eenheid. Letterlijk: het aantal is één. Maar de enkeling bestaat ook als een verhouding tussen interne en externe omgeving. En die is in ieder geval zeer veel minder complex dan het totaal van gemeenschapsvorming op (globaal) drie niveaus tegelijk.

Uitsluitend in de enkeling is de verhouding tussen intern en extern onomkeerbaar heb ik gesteld. En juist dat stelt in staat tot het doorzien van die verhouding door de enkeling in zichzelf. Die vorm van zelfkennis is een narrow escape uit de onkenbaarheid van het kenobject. Maar wel een die aanleiding kan geven tot verdere theorievorming en die zelfs in staat stelt tot een benadering van het verschijnsel mens op een hoger reflexief niveau dan in veel sociale wetenschap gebruikelijk is.

9. Samenvatting

Als afsluiting van het eerste deel vat ik het scherpe contrast tussen de makende mens en het gemeenschapswezen nog kort samen. De tegenstelling komt neer op een omkering van de verhouding tussen oorzaken en gevolgen, waarin ook wat mogelijk is en wat wenselijk is van plaats zijn verwisseld.

In techniek en technologie is rationeel kennen van het mogelijke de basis voor het ontwerpen van het wenselijke. Daartegenover staat denken over mens en maatschappij al gauw in het teken van wat wenselijk is. Iedere nadruk daarop (ook in waarden en normen) leidt echter af van de toetsing van het wenselijke aan het mogelijke. Dat laatste is gefundeerd in de instinctieve achtergrond van gedrag. En die omvat niet alleen de mogelijkheid van rationeel kennen maar ook de wenselijkheid van emotionele bestaanszekerheid.

Het grote misverstand in veel denken over mensen is naar mijn mening de stilzwijgende veronderstelling dat "het toch mogelijk moet zijn", met andere woorden dat de beheersing van allerlei gevolgen vanzelf zal leiden tot het verdwijnen van oorzaken. Alsof de mens een tembare diersoort is! Dat zijn we niet, maar wel een soort die er gemakkelijk toe komt, zichzelf te overschatten. Overigens: Freud was zijn leven lang bezig met de poging instinctieve oorzaken op te sporen (al ben ik het niet eens met zijn interpretatie daarvan).

Hoofdstuk II

Levensangst, zekerheid en vrijheid: een mensbeeld

1. Inleiding

De term mensbeeld pleegt niet te verwijzen naar de lichamelijke verschijningsvorm van mensen. Is die in het geding dan gaat het over mensenrassen of mensentypen (psychisch, asthenisch, enzovoort). Een mensbeeld is in veel ruimere zin van levensbeschouwelijke aard. De veelheid van mensbeelden en de grote uiteenlopendheid ervan al of niet in religieus opzicht, voert naar het vakgebied van de culturele antropologie. De vraag die kan worden gesteld, is of er onder die grote diversiteit een universeel menselijk uitgangspunt schuilgaat.

Met die vraag ben ik dan weer terug bij mijn eigen uitgangspunt: bestaat er een algemeen menselijk patroon, dat niet cultuurgebonden maar soortspecifiek van aard is? Daarmee bedoel ik niet een patroon dat alle mensbeelden tegelijk verklaart (en dat dus culturele antropologie overbodig zou maken). Maar wel kan men zich afvragen, wat de oorzaak is van de onuitputtelijke variatie. Die oorzaak heeft te maken met het wezenlijk onbestemd zijn van het proces van cultuurvorming zelf. Van dat onbestemd zijn kan men zich afmaken met de opvatting dat daarin nu juist de menselijke vrijheid en/of creativiteit tot uitdrukking komt. Andere soorten zijn gebonden aan een soortspecifieke omgeving. Mensen niet en van die ongebonden vrijheid maakt men uiteraard dankbaar gebruik.

2. De identiteit van soort en omgeving

Het algemeen menselijk patroon dat ik hierna zal onthullen, is van heel andere aard. Zoals ik hiervoor deed in verband met taalontwikkeling ga ik ervan uit dat de mens een diersoort is met een instinctieve aanleg. En verder zal ik verwijzen, niet naar het werk van Prigogine maar naar dat van een andere Nobelprijswinnaar namelijk Niko Tinbergen. Deze stelde in zijn baanbrekende boek (*The study of instinct*) dat instinctief gedrag altijd moet worden begrepen mede in verband met de effecten die dat gedrag heeft in omgeving en dus niet uitsluitend als van binnenuit bepaald. Anders gezegd: zonder stimuli in omgeving wordt het instinct niet gemobiliseerd en het is de combinatie van stimulus en reactie, waarin soort en omgeving elkaar

ontmoeten. Die ontmoeting is dan meteen evident herkenbaar in het proces van taalverwerving bij mensen.

Maar ook herkenbaar is iets zeer opmerkelijks dat andere soorten niet overkomt, wanneer ze bezig zijn instinctief te reageren op stimuli vanuit natuurlijke omgeving. Het principiële onderscheid tussen soort en omgeving verdwijnt daarin niet uit het beeld, hoe lang de soort ook doorgaat van binnen uit zich te handhaven in die omgeving.

Het opgroeiende kind daarentegen wordt zelf een onderdeel niet van zijn natuurlijke maar wel van zijn sociaal culturele omgeving. Met andere woorden: soort en omgeving van de soort zijn in wezen identiek!

Zien we dit scherp in, dan komt daarmee iets heel anders aan de orde dan de menselijke vrijheid om zijn eigen sociaal culturele omgeving te ontwerpen. Met het ontwerpen van die omgeving ontwerpt de soort namelijk ook zichzelf! Dat doen andere soorten niet. Die behouden dan ook hun instinctieve aanleg levenslang. De menselijke taalaanleg als soortspecifiek instinct functioneert niet meer op die manier in het volwassen individu, laat staan dat die op ieder gewenst moment kan worden ingeschakeld. Het zou gemakkelijk zijn als men met iedere vreemdeling instinctief meteen in zijn eigen taal kon gaan praten, maar zo werkt het taalinstinct nu eenmaal niet: de vreemde is een andersoortig iemand; hij levert stimuli waarop (in de terminologie van Tinbergen) het van binnenuit bepaalde taalgedrag niet is afgestemd.

Gelukkig kunnen mensen zich behelpen door vreemde talen te leren, maar met deze argumentatie is het mij om iets heel anders te doen: de kortsluiting tussen soort en omgeving die homo sapiens sapiens vertoont, en die letterlijk uniek in zijn soort is. Ook parasieten zijn nauw met hun omgeving verbonden maar niet zo nauw als mensen met elkaar: het blijven twee verschillende soorten hoezeer ze eenzijdig of aan weerskanten profiteren. Uitsluitend de mens speelt het klaar als cultuurwezen te verschijnen door als soort te verdwijnen! Uiteraard niet in rechtstreeks lichamelijk opzicht, maar wel wat betreft geestelijk en sociaal-emotioneel functioneren en daarnaar verwijst toch immers de term mensbeeld, waarmee ik deze uiteenzetting begon.

Diersoorten hebben natuurlijke vijanden, mensen culturele vijanden. Daarmee hangt nog iets anders samen: het verdwijnen van de rem

op beschadiging van de eigen soort die, zij het niet zonder uitzondering, andere zoogdieren, zoals wolven vertonen. Het is niet nodig ter verklaring daarvan een agressie-instinct te postuleren: homo homini lupus! Betekent dit dat er onder de veelheid van cultureel bepaalde mensbeelden geen enkel algemeen geldig patroon schuilgaat? Daarmee zou ik terug zijn bij het cultuurrelativisme uit de zestiger jaren en misschien is die opvatting ook wel postmodern. Maar dat laat ik in het midden, omdat er wel degelijk nog een ander aanknopingspunt is. En wel het angstwekkende karakter van het verlies van de duidelijkheid van het onderscheid tussen soort en omgeving dat andere soorten in staat stelt zich in hun natuurlijke omgeving te handhaven. Mensen nemen daar soms een voorbeeld aan. Een politicus een politiek dier noemen is een compliment. Een violist of een voetballer die instinctieve beheersing van zijn instrument c.q. van het omgaan met de bal vertoont, is van top niveau.

3. Angst als gevolg van de kortsluiting tussen soort en omgeving

Dat de ervaring van angst fundamenteel is in het menselijk bestaan is geen nieuws. Evenmin ben ik de eerste die daarvan een verklaring meent te kunnen geven. Volgens het Oude Testament is het de Godheid die eerst Adam en Eva uit het paradijs heeft verdreven (wat inderdaad uiterst angstwekkend moet zijn geweest) maar die tevens alle later geboren stervelingen erfelijk belast heeft verklaard met angst. Die echter via geloofszekerheid kan worden overwonnen.

Niet religieus van aard is de angst in verband met het kennen van het niet bestaan door mensen die ons volgens Heidegger parten speelt. Weer een andere verklaring gaat uit van angst voor de vrijheid onder welke titel de psychoanalyticus Fromm een boek publiceerde. Volgens de filosoof Kierkegaard ontstaat angst voor de vrijheid nadat het opgroeiende kind de vrijheid heeft leren kennen en daar geen raad mee weet. Inderdaad ontstaat er angst bij het opgroeiende kind, dat immers de onbevangen angstvrije spontaniteit van het zeer jonge kind kwijt raakt, maar waarom zou de vrijheid die veroorzaken?

En daarmee kom ik tot mijn eigen verklaring. Het is juist de instinctieve dierlijke vrijheid waarin de soort zich duidelijk onderscheidt van zijn omgeving en daar dus onbevangen en spontaan op kan reageren die het kind verliest. In het socialisatieproces dat meer omvat dan taalverwerving worden soort en omgeving in fundamenteel opzicht

identiek. Iedere volwassene heeft mede menselijke omgeving maar is tegelijk omgeving voor anderen. Het tot in het diepste van zijn ziel geestelijk autonome individu, het authentieke zelf dat op geen enkele manier sociaal geconditioneerd is, bestaat helemaal niet.

Tenzij men daaronder verstaat de individuele aanleg. Die is inderdaad uniek (afgezien uiteraard van identieke tweeling of drieling, enzovoort). De mens heeft dus de vrijheid om net als andere soorten krachtens de eigen aanleg te functioneren. Maar die vrijheid kan beter zekerheid worden genoemd. Ze is vanzelfsprekend en de eigen aanleg onderdrukt voor zover dat al mogelijk is, is niet vanzelfsprekend.

Hiermee heb ik de drie categorieën die deel uitmaken van mijn mensbeeld geïntroduceerd: levensangst, zekerheid en vrijheid.

4. De samenhang van zekerheid, angst en vrijheid

De zekerheid van de individuele aanleg is vrij om zich naar buiten toe te manifesteren in relatie tot omgeving. Maar in de voortgang van dat proces ontstaat er onherroepelijk levensangst doordat de natuurlijke aanleg voor zover die taalontwikkeling betreft aan kracht inboet, zonder dat duidelijk wordt op welke natuurlijke omgeving de zekerheid en de vrijheid van die aanleg is afgestemd. Voor welk soort cultuurontwikkeling ben ikzelf krachtens mijn individuele aanleg in de wieg gelegd? Mozart wist het antwoord: hij noemde zichzelf een muzikant die bestemd was om alles in het leven om te zetten in muziek. En ik neem aan dat Shakespeare zich ook wel bewust was van zijn fenomenale taalvermogen en Rembrandt van zijn teken- en schilder capaciteit. Maar geniale aanleg is de grote uitzondering en daar kunnen gewone stervelingen zich niet aan spiegelen.

De doorwerking van levensangst dan heeft zijn uitgangspunt in de onbeantwoordbaarheid van de vraag: wie ben ik in laatste instantie zelf in relatie tot welke omgeving? In dat uitgangspunt verschijnt homo sapiens als fundamenteel onzeker omtrent zijn eigen ware aard en niet in staat om met behulp van het eigen superieure verstand het antwoord te ontdekken. Maar berusten in de onbeantwoordbaarheid van de vraag is ook niet wat er pleegt te gebeuren. En daarmee kom ik tot een mensbeeld, zoals het meer naar buiten toe zich manifesteert in de meest uiteenlopende verschijningsvormen op alle niveaus, vanaf het individu tot en met cultuurontwikkeling als een geheel.

De algemene noemer van die verschijningsvormen ligt voor de hand: een soort die wezenlijk onbestemd is, is geneigd tot het zoeken naar, het vinden van en het vasthouden aan een duidelijke bestemming die zekerheid verschaft. Waarmee zijn mensen overal ter wereld voortdurend in de weer? Met het ontwerpen van zichzelf in relatie tot medemenselijke en andere omgeving en ook de keerzijde daarvan, het ontwerpen van hun omgeving in relatie tot zichzelf. Slavernij om maar eens iets te noemen is een methode om de soort opgevat als omgeving in dienst te stellen van de soort opgevat als soort. Daarin wordt levensangst opgeheven in de zekerheid van de verhouding tussen soort en omgeving. Niet alleen religie van allerlei aard, maar ook astrologie en geloof in reïncarnatie kunnen levensangst opheffen, doordat er op welke manier dan ook, zekerheid wordt geboden inzake de bestemming van de mens in relatie tot een bepaalde omgeving. Waar bloed en bodem theorie inzake de wezenlijke bestemdheid van de natie in relatie tot omgeving toe kan leiden, is genoegzaam bekend.

Is men eenmaal attent op de angstwekkende gevolgen van het ontbreken van een direct herkenbaar soortspecifiek onderscheid tussen de soort mens en zijn medemenselijke omgeving dan is het mogelijk ook de onontkoombaarheid en tevens eindeloze gevarieerdheid van menselijk zekerheidsstreven beter te herkennen. Het enige dat er aan ontsnapt, is de kennende beheersing van natuurlijke omgeving. Angst voor natuurrampen is mogelijk, maar toch minder actueel, dan in een veel eerdere fase van cultuurontwikkeling, het geval kon zijn. En wat het broeikas-effect betreft: daar is bij mijn weten nog niemand in gestikt. Daarmee wil ik die kwestie niet bagatelliseren, maar het ware te wensen dat de werking van angst tussen mensen onderling ook eens wat openlijker en duidelijker aan de orde kon worden gesteld.

5. De noodzaak van angstreducerende zekerheid

En dat voert naar de reactie op en het omgaan met levensangst. Het is bepaald niet zo, dat mensen de onvermijdelijkheid van angst en onzekerheid gelaten aanvaarden vanuit het inzicht, dat de kortsluiting van soort en omgeving nu eenmaal is geworteld in de evolutie van de soort. Het voor de hand liggende antwoord op angst en onzekerheid is streven naar zekerheid en daarin komt de manifesterende kant van mijn mensbeeld naar voren.

Angstreducerend zekerheidsstreven kan de oorzaak van levensangst niet opheffen. Maar juist wanneer het inzicht in die oorzaak ontbreekt, is het betrekkelijk eenvoudig zich de meest uiteenlopende voorstellingen te vormen van wat er valt te verstaan onder zekerheid in relatie tot omgeving. Om vervolgens de verwezenlijking van die voorstellingen met grote kracht en zeer doelgericht na te streven. En dat is dan het menselijk bedrijf in actie.

Ik stel meteen het principiële mechanisme dat in die actie tot uitdrukking komt, aan de orde. Het sluit volkomen logisch aan bij de oorzaak van levensangst. Immers: als die is het verdwenen zijn van instinctief kennen van het onderscheid tussen soort en omgeving (opnieuw: afgezien van natuurlijke omgeving), wat ligt dan meer voor de hand dan er voor te zorgen, dat dergelijk onderscheid toch nog ontstaat?

Angstreducerende zekerheid nu is altijd tegelijk rationeel en emotioneel van aard. Daarin is angst als emotie ten nauwste verbonden met kennende zekerheid. En die laatste betreft het kennen door het subject van zichzelf als gescheiden van medemenselijke omgeving. Weliswaar komt daarmee het instinctieve onderscheid tussen soort en omgeving nog steeds niet tot stand. Maar toch wel bijna instinctief beleeft ieder mens zichzelf als kennend subject en niet primair als omgeving van anderen, hoe belangrijk die ook moge zijn. Wie zichzelf opoffert voor zijn omgeving, zich één voelt met omgeving blijft toch nog een kennend en voelend zelf.

Echter blijft het mechanisme van angstreducerend zekerheidsstreven geenszins daartoe beperkt. Van minstens even veel belang is de collectieve vormgeving eraan. Groepen, al of niet actievoerend, organisaties, instituties, volken, naties hebben ook een medemenselijke omgeving. Ook dan is het mechanisme van angstreducerend zekerheidsstreven als een combinatie van emotie en ratio herkenbaar, veelal zelfs duidelijker dan op het individuele niveau.

Herkenbaar is de werking van een bepaalde subject-object verhouding die tegelijk rationeel en emotioneel van aard is. Twee soorten kennen functioneren tegelijk. Onderling zijn ze tegenstrijdig, maar ook zijn ze in emotioneel opzicht ten nauwste met elkaar verbonden. Men kan dus niet zeggen dat angstreducerend zekerheidsstreven primair rationeel en ook niet dat het primair emotioneel

van aard is. Steeds gaat het om een spanningsverhouding tussen verstand en gevoel die in zichzelf tegenstrijdig is. Hoe meer tegenstrijdig, hoe groter de spanning. Die kan dus variëren van weinig intensief, zelfs nauwelijks merkbaar tot krachtig en ook explosief van aard.

Essentieel is het onderscheid tussen de twee soorten kennen. Die staan wel tot elkaar in een verhouding van primair en secundair. Primair is het kennen van anderen, van omgeving als bedreigend. Het logische antwoord daarop is de wenselijkheid omgeving te kennen als geruststellend, niet bedreigend c.q. angstverwekkend. Hiermee kom ik tot het menselijk pendant van de door Tinbergen genoemde verhouding tussen van binnenuit bepaalde oorzaken en stimuli vanuit omgeving die gezamenlijk de regulering van gedrag bepalen.

Mensen zijn erop uit de tweede soort kennen die zekerheid geeft te laten overheersen over de eerste soort die bedreigend is. Maar nu het verschil met andere dieren: beide soorten zijn ten nauwste met elkaar verbonden in emotioneel opzicht. En dat is weer de kwestie dat soort en omgeving niet wezenlijk onafhankelijk van elkaar bestaan en functioneren. Mensen functioneren tegelijk rationeel van elkaar gescheiden en emotioneel met elkaar verbonden. Geen wonder dat ze er heel gemakkelijk toe komen rationele overwegingen en emoties door elkaar te halen. Geen wonder ook dat angst en zekerheid elkaar niet gemakkelijk definitief opheffen, maar in een tegenstrijdige verhouding elkaar eindeloos kunnen afwisselen. Dieren vechten of vluchten, maar mensen verstaan de kunst het een met het ander op een ondoorzichtige manier te combineren.

En ondoorzichtig voor het kennende subject zelf (die term vat ik ruim op; het kan de enkeling, maar ook een groep of een nog meer omvattend collectief zijn) blijft veelal de manier, waarop men bezig is tegelijk met omgeving zichzelf te ontwerpen in een proces waarin het ondubbelzinnige onderscheid tussen het één en het ander blijft ontbreken. Angstreducerend zekerheidsstreven is mijn algemene noemer voor dat proces. Het heeft de oerkracht van dierlijk instinct, maar de werking ervan is van totaal andere aard. Die werking is tegelijk meer en minder rationeel dan die van dierlijk instinct. Minder doordat de rechtstreeks van binnenuit bepaalde doelgerichtheid er in ontbreekt.

Maar in de plaats ervan is er nu veel meer ruimte om de afstand tussen het kennen van de bedreiging vanuit omgeving en de zekerheid

van het antwoord daarop kennend te overbruggen. Kortom, de menselijke doelgerichtheid omvat een omgevingsperspectief dat dat van alle andere soorten in de schaduw stelt qua mogelijkheden en gevarieerdheid ervan. Dat ondanks die enorme keuzevrijheid de drijfkracht die in de verwezenlijking van allerlei doelstellingen tot uitdrukking komt groot blijft, is dan weer het gevolg van de zeer directe en nauwe emotionele verbondenheid van primair en secundair kennen.

6. Angstreductie als menselijk instinct

Angstreducerend kennen dat ik beschouw als het menselijk instinct par excellence geeft zekerheid aan het kennend subject, maar die creëert tegelijk reële bedreiging voor anderen. Bijvoorbeeld: etnische zuivering is een afschuwelijke reële bedreiging voor de slachtoffers. Van heel andere orde is de vraag door welke angstreducerende zekerheid de bedrivers van het kwaad worden voortgedreven. Om naar aanleiding van dit voorbeeld meteen een mogelijk misverstand te ontzenuwen. Het mechanisme van angstreductie beschouw ik niet als zodanig als slecht. Goed en kwaad zijn waarderende categorieën.

In de theorievorming die mij voor ogen staat, gaat het om het zo objectief mogelijk kennen van de menselijke werkelijkheid in fundamenteel opzicht. Die theorie heeft geen uitgangspunt in waarden en normen, maar integendeel kunnen waarden en normen zelf worden begrepen als vormen van angstreducerend zekerheidsstreven. Daarmee is de geldigheid, c.q. toepasbaarheid ervan allerminst opgeheven. Elkaar bestrijden in een voetbalcompetitie is van andere orde dan elkaar afslachten in oorlog en geweld. Het kennen van een algemeen geldig mensbeeld waarvan beide activiteiten een verschijningsvorm zijn, maakt het niet moeilijker maar juist gemakkelijker om het principiële verschil tussen het een en het ander waarderend te benaderen. Juist abstracte begripsvorming stelt in staat tot het hanteren van overeenkomsten en verschillen. We zijn niet in fundamenteel opzicht allemaal dezelfde soort mens, maar juist allemaal uniek en verschillend van elkaar! En ik houd het voor een groot probleem in toegepaste menswetenschap, hoe dat uitgangspunt het volle pond kan krijgen!

Angstreducerend zekerheidsstreven is complex en ondoorzichtig van aard doordat het kennend subject en kenobject in emotioneel opzicht

met elkaar verbindt en in rationeel opzicht van elkaar gescheiden houdt. Evenmin biedt de scherpe tegenstelling tussen bewust en onbewust zoals Freud die introduceerde een duidelijk houvast, want daartoe is het mechanisme niet te herleiden.

De kern van de zaak betreft een spanningsverhouding die qua intensiteit kan toenemen en afnemen en in die zin flexibel is, maar zonder zichzelf te verloochenen en dat markeert dan weer de stabiliteit ervan. Altijd, en dat is een centraal houvast, gaat het er echter om, het kennen van omgeving als bedreigend om te zetten in kennende zekerheid van het subject ten opzichte van omgeving. Die twee soorten kennen zijn ten nauwste emotioneel met elkaar verbonden heb ik gesteld. De principiële vraag die dan rijst luidt: hoe is dat mogelijk?

7. Twee soorten angstreductie

Hoe kunnen angst en zekerheid nauw met elkaar zijn verbonden, zonder dat ze elkaar opheffen? Sterker nog: zo dat ze elkaar in stand houden. Van die vraag kan men zich afmaken met de veronderstelling dat angstreductie nooit definitief is waardoor de angst steeds opnieuw de kop op steekt. Maar dat antwoord is al te gemakkelijk want gaat voorbij aan het fundamenteel uitgangspunt van het mechanisme. Dat betreft het ontbreken bij mensen van de natuurlijke aanleg waarin soort en omgeving als principieel van elkaar gescheiden worden gekend. Angstreductie is het middel om die gescheidenheid toch te verwezenlijken en komt dus neer niet op het tot stand brengen van de aansluiting maar juist op het verbreken van de kortsluiting tussen kennend subject en sociale omgeving. Alle angstreductie is dus gericht op het ontstaan en zich handhaven van gescheidenheid tussen het een en het ander. Waarin echter beide componenten van belang blijven. Ziet men dit in, dan blijkt dat er twee manieren zijn om de genoemde kortsluiting te verbreken waarin het subject tegelijk soort en omgeving is.

In de ene is het subject er op uit zichzelf los te maken van zijn omgeving die daarmee dus niet uit beeld verdwijnt. In de andere manier is de gescheidenheid van omgeving het uitgangspunt van waaruit nu de verbondenheid en het contact met omgeving wordt gehandhaafd. Van groot belang is het inzicht dat beide manieren in alle opzichten aan elkaar tegenovergesteld zijn en vooral ook dat daarin angst en zekerheid stuivertje hebben gewisseld.

Kort samengevat: in de eerste manier die ik subjectiverende angst-reductie noem, ontwerpt het subject vanuit de verbondenheid met omgeving zichzelf. Voor zover dat lukt, ontstaat er zekerheid. Voor zover het niet lukt, is het angstverwekkend. Volledig lukken kan het niet, want daarmee zou iedere verbondenheid met omgeving zijn verbroken; het subject zou zijn eigen levensader doorsnijden.

In de andere vorm objectiverende angstreductie is het subject erop uit vanuit zichzelf vorm te geven aan de band met omgeving en die te handhaven. Angstverwekkend is nu dat die verbondenheid de gescheidenheid van het subject opheft en daarmee dus ook iedere mogelijkheid van vormgeving aan omgeving teniet doet.

Samenvattend: zichzelf ontwerpen vanuit omgeving en omgeving ontwerpen vanuit zichzelf zijn twee totaal verschillende verhoudingen tussen angst en zekerheid, tussen ratio en emotie die men niet naar believen kan afwisselen, maar die beide kunnen worden gezien als een volwaardige aanpak van het menselijke grondprobleem: het doorbreken van de kortsluiting tussen soort en omgeving in medemenselijk opzicht. De relevantie van het onderscheid is niet beperkt tot het individuele niveau. Daarop en op verdere uitwerking van dat niveau zal ik nog nader ingaan maar eerst rond ik dit betoog af met nog enige illustratie van de toepasbaarheid van de tegenstelling in collectief opzicht.

In het bijzonder de tegenstelling wat betreft de verhouding tussen ratio en emotie is gemakkelijk herkenbaar in het gedrag van allerlei actievoerende groepen. Tegenover virulente gevoelsexpressie van krakersgroepen of in voetbalvandalisme waarin men bezig is zichzelf te ontwerpen vanuit omgeving staan zwijgende en beheerste protestmarsen in België en Belgrado in verband met herziening van de rechtspraak, en het respecteren van de verkiezingsuitslag. Maar die actie betreft het ontwerpen van omgeving vanuit zichzelf! Heel letterlijk is dat ook het geval in acties van Greenpeace of ook Artsen zonder grenzen.

Ook de klassieke tegenstelling tussen romantiek en rationalisme is naar mijn mening interpreteerbaar op basis van die tussen subjectiverende en objectiverende angstreductie. Echter is het dan wel zaak voorzover er meer in het geding is dan artistieke vormgeving namelijk ideologisch denken, onderscheid te maken tussen ideologie en

werkelijkheid. Vrijheid, gelijkheid en broederschap is een objectiverende slogan. Maar het gebruik van de guillotine is de subjectiverende uitwerking daarvan: zichzelf ontwerpen ten koste van omgeving. Wat daarvan zij: ik hoop voldoende duidelijk te hebben gemaakt dat het theoretisch onderscheid tussen de twee soorten angstreductie in staat stelt de oerkracht van het menselijk instinct dieper te peilen en beter te begrijpen.

Hoofdstuk III

De ontknoping van een weerspannig vierspan

1. Inleiding

Het is een gangbare opzet in een detectiveroman dat de ontknoping in het laatste deel volgt. Deze verhandeling is geen detectiveroman maar bedoeld als bloedserieuze oefening van de menswetenschap. Daaraan ging een periode van ongeveer dertig jaar speurwerk vooraf in zowel theoretisch als praktisch opzicht die zijn neerslag vond in vroegere publicaties. Steeds opnieuw bleek mij dat de essentie van de zaak anders en beter kon worden benaderd dan ik eerder dacht. Meer dan ooit tevoren echter gaat het schrijven van dit boek bij mijzelf gepaard met het gevoel dat nu eindelijk alles in de plooi valt en zoiets gebeurt toch in een ontknoping.

Of dat ook voor de lezer het geval is, laat ik uiteraard in het midden. Maar ik hoop duidelijk te kunnen maken dat de ongebruikelijke denkwijze waarvan ik mij bedien uitmondt in een bepaalde opvatting van de menselijke geestesgesteldheid. Daarin verschijnt de verhouding tussen gevoel en verstand als in wezen eenvoudig van structuur en voor het subject zelf rechtstreeks kenbaar.

De ontknoping waarom het mij is te doen, betreft dus de enkeling. Eerder heb ik beweerd, dat het individu in geestelijk opzicht eigenlijk niet bestaat, omdat althans de volwassene, ter diepste sociaal is geconditioneerd. Maar niet te loochenen valt dat de individuele aanleg wel en zelfs als uniek bestaat. Op het kennen daarvan zijn allerlei psychologische tests gericht. Hoe waardevol die mogen zijn, een principieel probleem blijft al gauw wat er nu precies wordt gemeten: de zuivere aanleg of aanleg onder invloed van milieu. Hoe snel die kan optreden illustreer ik met een mij bekend voorbeeld. Een baby loopt tijdens de geboorte een hersenbeschadiging op die een visuele handicap veroorzaakt. Al spoedig blijkt dat de gehoorfunctie zich sneller en gedifferentieerder dan normaal ontwikkelt.

Kleine oorzaken, grote gevolgen, dat geldt voor de verhouding tussen aanleg en milieu.

Angstreducerende zekerheid op het individuele niveau ontstaat in belangrijke mate onder invloed van opvoeding. Die invloed is voor

het subject min of meer kenbaar door bij zichzelf de weg terug te volgen. Maar dat sluit de invloed van aanleg die in dit opzicht minder gemakkelijk kenbaar is, geenszins uit, zoals ik met de opmerkingen hiervoor duidelijk heb willen maken.

Geheel onafhankelijk van de nature-nurture controverse die ik zoals ik al eerder betoogde, binnen mijn denkwijze irrelevant acht, is angst-reductie op het individuele niveau objectief kenbaar.

De objectieve kenbaarheid van de werkzaamheid van de menselijke geest als een verhouding tussen voelen en kennen is een leerstelling die meer dan ongebruikelijk is, want voor velen als volstrekt ongehoofwaardig verschijnt. Zeker in het postmoderne tijdvak, waarin iedereen geacht wordt ervan doordrongen te zijn, dat in laatste instantie alles subjectief is.

Daardoor laat ik mij niet ontmoedigen en ik zal in wat volgt met kracht van argumenten uiteenzetten waarop die objectieve kenbaarheid berust en hoe die tot stand kan komen. De tweede kwestie is niet minder belangrijk dan de eerste; als objectieve zelfkennis gemakkelijk en vanzelfsprekend zou ontstaan, dan zou die uiteraard al lang op grote schaal in zwang zijn.

2. Onomkeerbare individualiteit geïnterpreteerd als angstreducerende zekerheid

Groepen hebben een interne en externe omgeving; van het menselijk individu wordt veeleer gesteld dat dit een binnen - buiten - dimensie kent.

De ene tweeling lijkt op de andere maar toch is er een principiële verschil.

Veel rechtsteekser en nauwer zijn binnen en buiten bij het individu met elkaar verbonden dan het geval is in de samenhang tussen intern en extern bij groepen.

Dat is ook wel logisch: één en hetzelfde kennende subject heeft een binnen en een buitenwereld. Weliswaar hebben groepen dat ook, maar uitsluitend het individu is in staat om voortdurend het geheel min of meer te overzien en bliksemsnel zijn eigen omgeving van buitenwereld in verband te brengen met zijn binnenwereld en omgekeerd en dusdoende het eigen gedrag te reguleren vanuit tegelijk binnen en buiten.

Dat gebeurt ook in een balletuitvoering maar het verschil is dat daar een leerproces aan ten grondslag ligt dat speciaal gericht was op juist die uitvoering. Bij het individu daarentegen is het tegelijk bezig zijn met binnen en buiten de manifestatie van zichzelf die gewoon doorgaat, waaruit het individu zolang het leeft niet kan ontsnappen. Dat kan wel worden geprobeerd bijvoorbeeld in drugsverslaving maar die is dan in feite ook een manifestatie van zichzelf.

Dat wil zeggen: zichzelf in relatie tot anderen en daarmee is het stramen waarop mijn hele betoog voortborduurde, weer herkenbaar.

Wat ik heb genoemd de kortsluiting tussen soort en omgeving is ook, zelf juist van belang op het individuele niveau. Het menselijke individu heeft geen aangeboren antenne voor het opvangen van stimuli uit omgeving waarop instinctieve reacties zijn afgestemd en ook nu voorziet angstreducerend zekerheidsstreven in dergelijk ontbreken. Maar er zijn twee verschillen in het soort specifieke functioneren ervan, vergeleken met groepsgedrag.

Het ene is beperkend van aard en het tweede verruimend. Beperkend is dat de verhouding tussen binnen en buiten onomkeerbaar is zoals ik al in het eerste deel naar voren heb gebracht. Geen mens is in staat naar believen zijn eigen binnenwereld te verwisselen met zijn eigen buitenwereld. En dus: veel nauwer dan op het groepsniveau zijn binnen en buiten met elkaar verbonden. Reeds in een tweepersonsrelatie is de binnenwereld van de één buiten voor de ander en vice versa. De verruimende mogelijkheid die daar tegenover staat, heb ik al genoemd. Juist door die verbondenheid is het individu in staat het geheel te hanteren, binnen en buiten op elkaar af te stemmen.

Dat nu blijkt vergaande consequenties te hebben wanneer we de twee soorten angstreducerend zekerheidsstreven in de beschouwing betrekken.

Die sluiten elkaar uit heb ik gesteld: men kan niet tegelijk zichzelf ontwerpen vanuit omgeving en omgeving vanuit zichzelf.

Maar wanneer nu eens het eerste in de binnenwereld gebeurt en het tweede in de buitenwereld, dan kan het wel! En ook het omgekeerde is mogelijk: in de binnenwereld omgeving ontwerpen vanuit zichzelf en in de buitenwereld het omgekeerde: zichzelf vanuit omgeving. En ook is het mogelijk binnen en buiten op één lijn te houden, dus beginnen met zichzelf te ontwerpen vanuit omgeving en dat naar buiten toe voortzetten ofwel en dat is dan de vierde mogelijkheid in

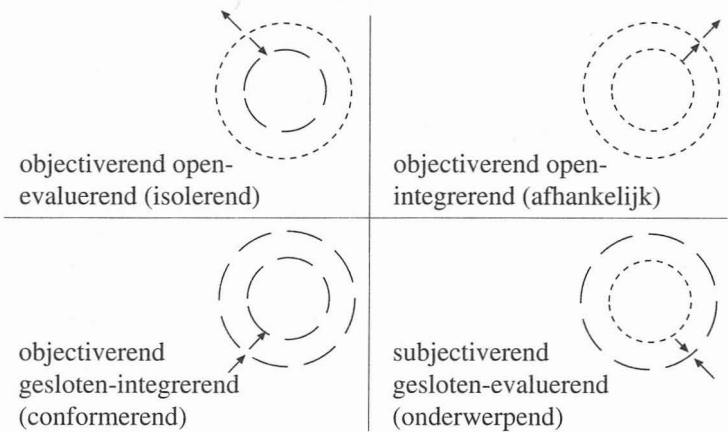

tegenovergestelde richting: ermee beginnen omgeving te ontwerpen vanuit zichzelf en dat naar binnen toe consequent volhouden.

Na deze opsomming behoeft de titel die hierboven staat, dunkt mij weinig toelichting. De vier structurele samenhangen tussen binnen en buiten zijn te vergelijken met vier paarden die elk in een andere richting trekken. Dit vierspan is enerzijds de ontknoping die ik heb aangekondigd, maar tevens gaat het om vier patronen die elk afzonderlijk nog verdere ontknoping behoeven om als glashelder doorzichtig te verschijnen.

Alle vier zijn ze te interpreteren als een verhouding tussen binnen en buiten, angst en zekerheid, zelf en ander, emotionaliteit en rationaliteit. Van belang is verder dat ze paarsgewijs in alle combinaties elkaar uitsluiten en nochtans ook in alle combinaties een bepaalde overeenstemming vertonen. De eenvoud van het geheel kan symbolisch worden samengevat in een assenkruis met vier kwadranten.

3. Overeenstemming en verschillen tussen vier mentaliteiten

In bovenstaand schema symboliseren de binnencirkels voelen en de buitencirkels kennen.

Voor alle patronen geldt dat de kennende buitenkant de bevestiging van angstreducerende zekerheid markeert, waarvoor interne emotionaliteit de grondslag levert.

Die grondslag is aan de linkerkant objectiverende en aan de rechterkant subjectiverende angstreductie.

Wanneer men de vier patronen oppervlakkig met elkaar vergelijkt, hebben ze van alles met elkaar gemeenschappelijk: horizontaal de buitencirkels, verticaal de binnencirkels en ook nog diagonaalsgewijs: in het afhankelijke en het conformerende patroon wijzen de twee pijlen in dezelfde richting, in het isolerende en onderwerpende patroon daarentegen is de richting aan elkaar tegenovergesteld. In verband met die overeenstemming ontstaat gemakkelijk groot misverstand en daarom is het van belang het bedrieglijke karakter ervan te ontzenuwen alvorens verder te gaan.

Op de keper beschouwd heeft elke structuur met de drie andere één kenmerk gemeenschappelijk. Bijvoorbeeld: afhankelijk-onderwerpend binnencirkel, afhankelijk-isolerend, buitencirkel, afhankelijk-conformerend, binnen en buiten nauw verbonden: pijlen in dezelfde richting. Enzovoort. Zeer misleidend nu is de conclusie dat de vier structuren in theorie en praktijk kennelijk op elkaar lijken, allerlei verwantschap vertonen, vier leden van eenzelfde familie zijn. Wie zich daardoor laat misleiden bij de verdere interpretatie gaat onherroepelijk de mist in. Precies het tegenovergestelde is waar.

Door alle kenmerken van eenzelfde patroon met elkaar in verband te brengen blijkt dat elke structuur een gesloten geheel is, waarvan de samenhang onmiskenbaar verschilt van de drie andere. Iedere samenhang is een unieke combinatie van tegelijk angst en zekerheid, binnen en buiten, voelen en kennen.

De praktische consequentie daarvan is ingrijpend. Niemand is in staat zich tegelijk voelend en kennend, angstig en zeker in te leven in de kwaliteit van de aansluiting tussen binnen en buiten, voor zover die afwijkt van de eigen structuur. Gelijksortige structuren kunnen elkaar begrijpen dat wel, zelfs wanneer ze qua verschijningsvorm aanzienlijk van elkaar verschillen. Dat heb ik in praktijkwerk vele malen meegemaakt. Maar ook de eindeloze poging om nu toch ooit door te dringen tot de wezenlijke kwaliteit van afhankelijke angstreductie, begrepen vanuit de isolerende variant, om maar iets te nemen.

De moraal van mentaliteitentheorie is niet dat mensen helemaal niets van elkaar kunnen begrijpen, maar die is wel, dat zowel de mogelijkheden als de grenzen van dergelijk begrip veel duidelijker kunnen worden dan ze plegen te zijn.

Hierna vervolg ik het betoog omtrent het theoretisch inzicht in de vier structuren afzonderlijk. Dat blijft belangrijk omdat het in staat stelt tot de beoefening van mentaliteitenleer als een vorm van toegepaste psychologie. Dat die beoefening een jarenlang leerproces vergt, zal na het voorgaande wel duidelijk zijn en heb ik zelf aan den lijve ervaren. Gelukkig heb ik inmiddels ook enkele volgelingen die met grote hardnekkigheid volhouden en vorderingen maken. Al doende leert men.

Theoretische inzicht in de vier structuren ontstaat het minst moeilijk door ze paarsgewijs in allerlei opzichten met elkaar te vergelijken en daarbij tegelijk overeenstemming en verschil te signaleren.

4. De integrerende verhouding tussen binnen en buiten

De overeenstemming tussen afhankelijk en conformerend is, dat eenzelfde soort angstreductie van binnen naar buiten consequent wordt voortgezet (pijlen in dezelfde richting). Daardoor worden binnen en buiten, maar ook angst en zekerheid en emotie en ratio hecht aangesmeed. Die nauwe samenhang kenschets ik als integrerend van aard. Dat is de overeenstemming.

Verschillend is echter de kwaliteit van de integrerende samenhang: objectiverend in het conformerende, subjectiverend in het afhankelijke patroon. In het tweede verkeert kennen in de ban van voelen, in het conformerende patroon daarentegen houdt de ratio emotionaliteit onder controle en dus verschijnen beide structuren nu ineens als diametraal aan elkaar tegenover gesteld!

Nog een ander verschil is opvallend. Het afhankelijke patroon is van alle vier de meest open structuur de conformerende vorm daarentegen is het meest gesloten van alle. Dat hangt samen met wat ik noem het onderscheid tussen passief en actief kennende bevestiging. De buitencirkels markeren (alle zoals gezegd) kennende angstreducerende bevestiging van een emotionele grondslag.

Het totaal open afhankelijke patroon is het meest van alle overgeleverd aan omgeving: zo ergens dan gaat het hier om zichzelf ontwerpen vanuit omgeving. Maar passief, dat wil zeggen voelend en kenkend afhankelijk van anderen. Er op uit zijn gewaardeerd te worden door anderen bij voorbeeld. De angst die onder dit geheel verborgen

gaat is niet moeilijk op het spoor te komen; die is angst als verlies van verbondenheid met omgeving, waarin de eigen levensader verschijnt als doorgesneden. En dat stemt depressief; neerslachtigheid als gevolg van de aanschouwing van eigen onmacht (tot handhaving) zoals Spinoza al zei.

In het gesloten integrerend kennende conformerende patroon ontwerpt het kennende subject vanuit zichzelf omgeving. Daarin is het beginpunt de angstreducerende beleving van zichzelf als kennend gescheiden van omgeving. Wil men een globaal beeld van het contrast: in het afhankelijke patroon vloeit alles van binnen naar buiten uit; in conformerende angstreductie is de kracht van buiten naar binnen samengeperst. Die kracht is dwingend voor het subject zelf als angstreducerende zekerheid maar ook voor omgeving doordat gesloten integrerend kennende actieve bevestiging nu eenmaal niet uit is op ontkenning of weerlegging van zichzelf! Niet kan zijn is eigenlijk beter uitgedrukt want daardoor zou nu juist de soort angstreducerende zekerheid die van dit patroon de grondslag is, op losse schroeven worden gezet! Anders geformuleerd: naar binnen toe kennen beheerst naar binnen toe voelen en andersoortige of al te veel afwijkende gevoelens, of die nu hun oorsprong in het subject zelf dan wel omgeving hebben, verstoren gemakkelijk de ordening van en ook de nauwe aansluiting tussen binnen en buiten die zekerheid verschaft. Dergelijke verstoring is angstwekkend hoe die ook beleefd wordt: als angst voor chaos of voor non acceptatie door anderen, enzovoort.

Terzijde merk ik op, dat ik niet alleen in verband met dit patroon, maar ook met de drie andere ervan afzie diverse concrete verschijningsvormen aan te stippen, laat staan uit te werken. Daarmee is de uiterste voorzichtigheid geboden, omdat op die manier het ontstaan van theoretisch inzicht, waarom het is te doen, niet wordt bevorderd, maar integendeel wordt geblokkeerd.

Mentaliteitenleer is een theorie en geen typologie waarin concreet en abstract min of meer samenvallen. Van iedere structuur zijn eindeloos gevarieerde verschijningsvormen mogelijk en wie de theorie wil begrijpen en kunnen toepassen dient te voorkomen dat het inzicht daarin voortijdig en al te gemakkelijk wordt gefixeerd aan bepaalde verschijningsvormen die hoe interpreteerbaar ook vanuit de theorie, niet algemeen geldig zijn.

5. De evaluerende verhouding

Zoals het afhankelijke en het conformerende vertonen ook het isolerende en het onderwerpende patroon een bepaalde overeenstemming qua structuur.

In beide wijzen de pijlen in aan elkaar tegenovergestelde richting hetgeen betekent dat binnen en buiten niet hecht aaneen gesmeed zijn, maar ook dat de twee soorten angstreductie *elkaar* dichter kunnen benaderen.

De (geenszins absolute) onthechting van binnen en buiten stelt in staat interne subjectiverende angstreductie te koppelen aan extern objectiverende zekerheid en omgekeerd. Die koppeling is niet integrerend van karakter maar noem ik evaluerend, letterlijk waarde bepalend of inschattend.

Opnieuw wijs ik op de zeer moeilijke rechtstreekse inleefbaarheid van met name dit onderscheid.

Wie integrerend kennend door het leven gaat, kan zich moeilijk voorstellen dat anderen binnen en buiten veel meer van elkaar gescheiden houden dan hij of zij doet. *Zwei Seelen wohnen ach in meiner Brust* zei Goethe en ik denk dat hij een evaluerende kenner was.

Wat daarvan zij: in evaluerende angstreductie vullen binnen en buiten elkaar aan op een heel andere manier dan in de integrerende samenhang. Veel gemakkelijker kunnen zowel binnen en buiten als angst en zekerheid dan niet alleen elkaar aanvullen, maar ook op gespannen voet met elkaar verkeren, zelfs een tegenstelling vormen. En dat die tegenstelling er ook één kan zijn tussen ratio en emotie spreekt vanzelf. Met tegenstelling bedoel ik elkaar uitsluiten; een tegenstelling als spanningsverhouding is ook wel, zelfs juist integrerend mogelijk.

Van kracht blijft intussen de verhouding tussen gevoel en verstand als samenvallend met die tussen binnen en buiten.

Twee soorten angstreductie kunnen elkaar op twee manieren aanvullen. Ofwel subjectiverende angstreductie levert de emotionele grondslag en objectiverende de externe uitwerking, ofwel de grondslag is objectiverend en de kennende uitwerking is subjectiverend van aard. De tweede samenhang dus het isolerende patroon, is voor velen het moeilijkst te begrijpen en bovendien in het Nederlandse cultuurpatroon betrekkelijk zeldzaam, naar ik meen te hebben geconstateerd.

Die bewaar ik dan ook voor het laatst, om eerst de onderwerpende structuur aan de orde te stellen die helemaal niet zeldzaam is. Daarover het volgende.

Subjectiverende angstreductie is gericht op het ontwerpen van zichzelf vanuit omgeving. Anders dan in het afhankelijk patroon gebeurt dit nu in twee stappen. Intern zijn voelen en kennen gericht op evaluerend inschatten van mogelijkheden tot handhaving naar buiten toe. De verwezenlijking daarvan is de tweede stap, waarin het kennd subject de eigen waarde in de omgevings situatie bevestigt. De gescheidenheid die daarmee tot stand komt, is actief bevestigend en gesloten evaluerend van aard.

Hoe krachtig naar buiten toe juist in dit patroon angstreducerende zekerheid zich moge manifesteren: schijn bedriegt. De zekerheid van handhaving is namelijk situatiegebonden en dient dus afhankelijk van de situatie steeds opnieuw tot stand te komen, zonder dat die intern als definitief kan worden beleefd. Meer permanent van aard is niet de zekerheid maar juist de angst die daaronder schuilgaat ook die verwijst naar omgeving, maar intern zijn kennen en voelen op een open evaluerende manier met elkaar verbonden bijvoorbeeld als kwetsbaarheid, zich buiten spel gezet voelen, onvoldoende aandacht krijgen, als inferieur aan anderen worden beschouwd.

Tenslotte dan het isolerende patroon. Ook daarin treffen we de combinatie van open en gesloten evaluerend kennen aan en ook die van actieve en passieve bevestiging. En ook de twee stappen in de regulering van de verhouding tussen binnen en buiten.

Maar er is ook een wezenlijk verschil: de grondslag is niet subjectiverende maar objectiverende angstreductie. En daardoor wordt alles anders (zoals in het schema tot uitdrukking komt: de pijlen wijzen niet naar elkaar toe maar van elkaar af).

Het uitgangspunt van objectiverende angstreductie is de zekerheid in emotioneel opzicht van gescheidenheid van omgeving die in staat tot rationeel kennen van omgeving als eerste stap van waaruit verbondenheid met anderen kan ontstaan en dat is dan het subjectiverende aspect.

Zoals men ziet, hebben vergeleken met het onderwerpende patroon subjectiverende en objectiverende zekerheid stuivertje gewisseld.

Dat brengt met zich mee niet alleen verwisseling van grondslag en uitwerking maar ook en dat is zeer belangrijk, van binnen en buiten.

Zo extravert van aard als het onderwerpde patroon is, zo introvert is het karakter van isolerend functioneren. Daarin gaat het, zoals in het conformerende patroon om het ontwerpen van omgeving vanuit zichzelf. Maar hemelsbreed verschillend van de gesloten integrerende vormgeving daaraan is de open evaluerende relatie met anderen in isolerend functioneren.

De eerste stap is nu open waardebepalend kennen van de ander (en dus niet van de eigen mogelijkheid tot vormgeving aan de relatie zoals in het onderwerpde patroon). En de tweede stap betreft nu de subjectiverende kant, waarin verbondenheid al of niet tot stand komt. Dit al of niet is gesloten evaluerend van aard. En opnieuw het contrast met onderwerpde vormgeving. Daarin betreft gesloten evaluerend kennen het subject zelf in relatie tot actuele omgeving.

In het isolerende patroon is de gesloten evaluerende kant daarvan niet gebonden aan het subject en de aktualiteit, maar juist aan het kennen van het object, onafhankelijk van de situatie. En daarmee kom ik tot de factor angst die in alle patronen het diepste fundament is. Maar de ene angst is de andere niet. Dat zal naar ik aanneem, inmiddels wel duidelijk zijn geworden. Onderwerpde angst betreft handhaving in relatie tot anderen. Isolerende angst heeft daar weinig of niets mee te maken, maar betreft de kwetsbaarheid van relatievorming zelf, die in het onderwerpde patroon juist als onstuitbare drijfkracht kan optreden. Isolerende kwetsbaarheid kan worden begrepen vanuit de zekerheid van gescheidenheid en rationaliteit die ik het uitgangspunt noemde.

Dat uitgangspunt is meer dan in de andere drie patronen autonoom individueel van aard. En angstverwekkend is het verloren gaan c.q. de aantasting van die autonomie in relatievorming. Daarop heeft het gesloten evaluerend kennen dat ik hiervoor noemde, betrekking. De capaciteit relatievorming binnen de perken te houden is ook aanwezig in het gesloten integrerende conformerende patroon. Tegenover de actieve bevestiging daarvan staat isolerende passieve bevestiging. Het is de combinatie van gesloten evaluerend kennen intern met passieve bevestiging extern die symbolisch tot uitdrukking komt in beide pijlen want die suggereren een bepaalde gespletenheid van de

structuur. Naar buiten toe kennen, naar binnen toe voelen, daarin is de samenhang tussen ratio en emotie minder nauw dan in de drie andere patronen. Hetgeen niet betekent dat die samenhang afwezig is, maar wel verklaart, waarom vele juist met het begrijpen van isolerend functioneren zoveel moeite hebben in het tussenmenselijke verkeer.

6. De vier structuren afzonderlijk

Terwille van het overzicht over het geheel zal ik hierna de vier patronen onafhankelijk van elkaar kort samenvatten met nadruk op de verhouding tussen emotie en ratio.

Afhankelijk

Gevoel en verstand functioneren open integrerend. Daarin verdwijnt de gescheidenheid naar de achtergrond, waarmee ook de gescheidenheid van binnen en buiten, angst en zekerheid niet als prominent aanwezig verschijnt. Van binnen uit naar buiten toe ageren en van buiten af naar binnen toe reageren kunnen elkaar snel en gemakkelijk afwisselen. Het centrale motief is vormgeving aan zichzelf van binnen uit naar buiten toe en passieve bevestiging daarvan als gewaardeerd worden.

Conformerend

Verstand en gevoel functioneren gesloten integrerend. Rationaliteit overheerst emotionaliteit op een zeer consequente manier. Het centrale motief is vormgeving aan omgeving vanuit zichzelf. De dwingende kracht daarvan is actief bevestigend maar manifesteert zich niet als macht *over*, veeleer als identificatie *met* omgeving. Naar binnen toe kennen en voelen komt neer op een positie waarin het kennende subject vanuit gescheidenheid van omgeving daarmee tegelijk nauw is verbonden in emotioneel opzicht.

Onderwerpend

De verhouding tussen voelen en kennen is intern open en extern gesloten evaluerend. Het centrale motief dat voelen en kennen en ook binnen en buiten met elkaar verbindt, is de omzetting van zwakte in kracht. Dergelijke omzetting is (vanzelfsprekend) actief bevestigend van aard.

Intern open evaluerend kennen is gericht op de zwakte van anderen c.q. het ontbrekende in omgeving en is in hoge mate instinctief aan-

voelend van aard. In gesloten evaluerend kennen van buiten naar binnen toe bevestigt het subject niet alleen de macht over omgeving maar daarmee ook als angstreducerende zekerheid beheersing van zijn eigen zwakte, zoals weinig aandacht krijgen, zich minderwaardig voelen

Isolerend

Tegenovergesteld aan het onderwerpde patroon is nu de verhouding tussen kennen en voelen (in die volgorde!) intern gesloten en extern open evaluerend. En dat levert een totaal ander centraal motief: vanuit het kennen van anderen ontstaat al of niet verbondenheid met omgeving. Beide mogelijkheden zijn een vorm van naar binnen toe voelen. Gesloten evaluerend is nu de aanvaarding dan wel afwijzing van omgeving. Die keuze is kennend van aard en berust op het handhaven van de angstreducerende zekerheid van het uitgangspunt: relationele gescheidenheid. Verlies daarvan in overmatige verbondenheid is angstwekkend. Daaruit volgt tevens dat de bevestiging in dit patroon niet anders dan passief kan zijn: afhankelijk van omgeving.

7. Relativering van dwingende krachten

Tenslotte. Deze samenvattingen van elk patroon afzonderlijk stellen in staat tot nog iets anders. Men kan zich afvragen of het mogelijk is de dwingende kracht van angstreducerende zekerheid te verminderen, te relativieren, af te zwakken.

Het opheffen en totaal doen verdwijnen ervan is niet mogelijk en juist daarom kan de vraag wat wel mogelijk is alleen per afzonderlijke mentaliteit worden beantwoord. Het enige algemeen geldige principe is, dat relativering altijd dient uit te gaan van de angst en nooit van de zekerheid. Zekerheden afbreken is per definitie angstwekkend! Wie van mening is dat het maar eens uit moet zijn met eigen afhankelijke, enz. functioneren komt vroeg of laat tot de conclusie dat het streven daarnaar onherroepelijk leidt tot een onverdraaglijke spanningsverhouding.

De oorzaak daarvan is dat in een dergelijke poging of men dat nu wil of niet angstreducerende zekerheid wordt ingeschakeld om angstreducerende zekerheid de kop in te drukken. De juiste weg is een heel andere, namelijk herkenning en aanvaarding van de angst die aan het systeem ten grondslag ligt. Die weg zal ik nader aanduiden door kort de vier patronen nog eens de revue te laten passeren.

Afhankelijk

De angst betreft verlies van kennend contact en emotionele verbondenheid met anderen. De herkenning daarvan, en dat geldt voor alle patronen, betreft in de eerste plaats de emotie. Angst is nu eenmaal een emotie! Aanvaarding daarvan stelt in staat tot enige ontkoppeling van de typisch afhankelijke nauwe verbondenheid van ratio en emotie gerichtheid op versterking van emotieloos kennen niet van zichzelf maar van anderen maakt het mogelijk in een niet gemakkelijk leerproces (maar ook dat is algemeen geldig) meer gescheidenheid te ontwikkelen tussen zichzelf en omgeving.

Conformerend

Ook nu levert de fusie van ratio en emotie zekerheid maar het is de emotie die binnen de perken dient te blijven. En dus gaat het om aanvaarding van angst voor emoties die grensoverschrijdend zijn. Het toelaten daarvan impliceert het opgeven van al te dwingende actieve bevestiging bijvoorbeeld als het accepteren van spontane emotionaliteit vanuit omgeving.

Onderwerpend

De angst is nu die voor het naar buiten toe blijken van eigen onmacht, onzekerheid, inferioriteit. Acceptatie daarvan kan voeren naar (gedeeltelijke) vervanging van externe handhaving door interne afstand. Naarmate die meer ontstaat neemt ook de gedrevenheid naar buiten toe af hetgeen in staat stelt tot meer openheid voor en kennen van omgeving en kan de behoefte aan gedrevenheid tot kennende zelfbevestiging van buiten naar binnen afnemen.

Isolerend

De angst betreft die voor overmatige betrokkenheid in omgeving die de eigen gescheidenheid opheft. Betrof het onderwerpende leerproces de vermindering van de noodzaak van actieve bevestiging, in het isolerende patroon gaat het om vermindering van de noodzaak van passieve bevestiging. Parallel daaraan loopt een ander onderscheid. Tegenover vervanging van externe handhaving door interne afstand staat vervanging van externe aanpassing door interne betrokkenheid.

Dit exposé van de logica die er schuilt in mijn theorie van het weerspannig vierspan sluit ik af met de kortst mogelijke weergave van de vier patronen:

Afhankelijk

Naar buiten toe voelen en kennen.

Conformerend

Naar binnen toe kennen en voelen.

Onderwerpend

Naar buiten toe voelen, naar binnen toe kennen.

Isolerend

Naar buiten toe kennen naar binnen toe voelen.

Angstreducerend zekerheidsstreven is niet goed of slecht, maar wel onvermijdelijk in menselijke relatievorming. De moraal die aan de theorie kleeft, is dan ook niet die van een heilsleer en evenmin een moraal van waarden en normen. Zoals ik al eerder stelde kunnen die juist worden gezien als een gevolg van de onvermijdelijkheid van angstreductie. Duidelijk heb ik echter proberen te maken, dat een scherp en gedifferentieerd inzicht in de onvermijdelijkheid ook heel rechtstreeks en totaal onafhankelijk van waarden en normen een bepaalde moraal in zich herbergt.

Die is de mogelijkheid om vanuit dat inzicht niet in absolute zin - want dan zou het toch een heilsleer zijn - maar wel tot op zekere hoogte te ontsnappen aan de onvermijdelijkheid van angstreductie en met name aan de extreme spanningen en zeer negatieve effecten die het hardnekkig vasthouden aan angstreducerende zekerheid kan hebben. Dat ontsnappen vergt ook inspanning maar en dat is dan de moraal: het gaat om inspanning die bestuurbaarheid vergroot en die daardoor ontspanning bevordert.

Hoofdstuk IV

De macht van het verstand over de instincten

1. Inleiding

De titel hierboven voert terug naar de probleemstelling waarmee ik ben begonnen. Daarbij vielen de namen Democritos en Spinoza en dus ligt de vraag voor de hand hoe deze beide filosofen dachten over de uitoefening van macht van het verstand. Zoals in verband met hun probleemstelling is er ook nu duidelijk overeenstemming te constateren. Die is een naturalistische denkwijze, waarin niet de zintuigen maar alleen het verstand in staat is de diepere waarheid van de dingen van het leven te peilen.

Beide onderkennen dat de mens de slaaf is van zijn hartstochten en driften en pleiten voor matiging in genietingen, beiden distantieerden zich van angst voor de dood. En verder; beiden toonden zich ondogmatische geesten die niet waren gericht op maatschappelijk succes.

Van Democritos werd gezegd; hij wilde liever een enkel bewijs vinden, dan koning van de Perzen worden, en van Spinoza is bekend, dat hij een hem aangeboden professoraat in Heidelberg weigerde, omdat hem dat te veel zou afleiden van zijn studies. Waarop berust de macht van het verstand? Democritos achtte het beter kinderen te adopteren dan eigen kinderen op te voeden; dan is er meer afstand. Spinoza pleitte ervoor allerlei gemoedsbewegingen te scheiden van de gedachte aan een uitwendige oorzaak.

De basis van de macht van het verstand over emoties uitoefenen is het scheppen van afstand.

De waarheid van dat adagium heeft na twintig eeuwen nog niets aan geldigheid ingeboet. En dat is ook geen wonder. Als het manco in het menselijk bestaan berust op de angstwekkende kortsluiting tussen soort en omgeving, dan kan dit alleen worden opgeheven doordat de soort afstand scheidt tussen zichzelf en zijn omgeving. Dat dit alles behalve eenvoudig is, wist in het bijzonder Spinoza. Al het voortreffelijke is even moeilijk als zeldzaam, zo luidt de beroemde slotzin van de *Ethica*.

In de hierna volgende beschouwing zal ik zelf proberen afstand te nemen tot de werking van angstreducerend zekerheidsstreven. De

vier mentaliteitsconcepten zoals hiervoor uiteengezet, zijn interpretaties daarvan. Maar daarmee is nog niets gezegd over de herkenning van één van de vier patronen door het individu bij zichzelf. Op het proces van die afstand bewarende herkenning zal ik nader ingaan.

2. Hoofdkenmerken van angstreductie

Alvorens dat te doen, is het wenselijk het functioneren van angstreducerend zekerheidsstreven in ruime zin aan de orde te stellen en op de keper te beschouwen opdat daarover zo min mogelijk misverstand overblijft. Een misverstand is de opvatting dat angst logisch en feitelijk voorafgaat aan het ontstaan van zekerheid, zoals een autobestuurder die een bijna botsing weet te vermijden een zucht van opluchting slaakt.

In angstreductie zijn angst en zekerheid niet gescheiden maar juist hecht aaneen gesmeed, letterlijk kortgesloten. Afhankelijk van stimuli in omgeving kan het kennend subject bliksemsnel oscilleren tussen angst en zekerheid, voelen en kennen, zonder zich op het microniveau van dat proces bewust te zijn. Daartoe ontbreekt nu juist de afstand, daaruit blijkt de parallel met dierlijk instinct en daardoor is het ook niet vanzelfsprekend dat het subject zich bewust wordt van het vaste patroon dat in angstreductie tot uitdrukking komt.

Iets anders is wel vanzelfsprekend: de meeste mensen zijn zich meer bewust van de zekerheden die ze in rationeel-emotioneel opzicht in hun omgang met anderen hanteren, dan van de angst die daaronder schuilgaat. Overigens heb ik de stellige indruk dat er tussen de vier patronen kenmerkende verschillen bestaan, wat betreft de bewustheid van zichzelf in relatie tot anderen: die lijkt het meest aanwezig te zijn in het isolerende en het minst in het afhankelijke patroon. Daarop kom ik nog nader terug.

Tot zover de flexibiliteit van angstreductie die ik als een hoofdkenmerk beschouw. Twee andere zijn *variabele intensiteit* en *stabiliteit* die juist niet variabel is. Kort samengevat: de *flexibiliteit* reguleert de nauwkeurige afstemming op omgeving, de *variabele intensiteit* de energie die in angstreductie wordt geïnvesteerd, de kracht die er in tot uitdrukking komt en de *stabiliteit* is uiteraard de zekerheid in relatie tot omgeving die zichzelf handhaaft.

Dat de intensiteit kan variëren is duidelijk als we bedenken dat oscilleren tussen angst en zekerheid grotere en kleinere uitslagen naar weerskanten met zich mee kan brengen. Hoe intenser de spanning tussen angst en zekerheid hoe sterker de aandrijvende kracht die in het mechanisme tot uitdrukking komt. Als twee uitersten van deze spanningsverhouding kunnen harmonie en evenwicht tussen angst en zekerheid tegenover polarisatie en conflict worden gezien, het één leidend tot artistieke vormgeving van hoog niveau, het ander tot massale slachtpartijen, moord en doodslag. Zelfs kan het eerste het tweede in beeld brengen.

Zo zag ik niet lang geleden in Italië in Sienna een vijftiende eeuwse metersgroot fresco van Mattheo di Giovanni voorstellende de Kindermoord in Bethlehem. Op de achtergrond vriendelijk lachende onschuldige kinderen. Naar voren toe gillende, huilende en vechtende moeders en bloedige taferelen van soldaten die kinderen doorsteken, op de voorgrond door elkaar liggende kinderlijkjes. Boven allen uit torent de autoriteit die de regie van het geheel vast in de hand heeft. Waarmee ik wil illustreren dat de menselijke mogelijkheden tot vormgeving aan hun omgeving onuitputtelijk zijn.

Hierna dan als derde hoofdkenmerk: de stabiliteit van angstreductie. Met opzet heb ik die voor het laatst bewaard: de stabiliteit van het instinct is bij alle soorten de basis van handhaving in omgeving. Die stabiliteit is niet absoluut want afhankelijk van de evolutie van de soort. De stabiliteit van angstreductie heeft echter zijn oorsprong in de kortsluiting tussen soort en omgeving die zichzelf handhaaft vanuit het verleden tot in het heden niet alleen op het niveau van het individuele maar ook dat van de institutie, de cultuur.

De macht van het verleden over het heden in emotioneel opzicht spreekt eigenlijk vanzelf, wanneer men slechts bedenkt dat het opgeven ervan angstwekkend is. Geen enkele soort ziet er van af zich instinctief te handhaven en mensen zien niet vrijwillig af van de zekerheid van angstreductie. Dat is dan niet de macht van het verstand over de instincten maar die van het instinct over het verstand.

Ik geef een voorbeeld. Op hogere leeftijd gaat wel de capaciteit van het korte termijn geheugen achteruit maar niet de herinnering aan zelfs zeer vroege jeugdervaringen. Die herinnering is kennend maar ook in belangrijke mate emotioneel van aard. Trauma's uit het ver-

leden verdwijnen niet vanzelf; een kleine aanleiding kan voldoende zijn om ze als volstrekt actueel in het heden te beleven. Dat is dan meer de angst dan de reductie maar juist in de herinnering kan het één gemakkelijk met het ander samengaan.

De instinctieve doorwerking van het verleden in het heden treedt ook bij andere soorten op. Ook honden hebben een lange termijn geheugen waarvan de werking voor wie er op let, duidelijk herkenbaar is. Van essentieel belang is echter een principiële verschil. Niet bij mensen maar wel bij honden en ook bij trekvogels is het herhaling van de eerdere situatie die dat geheugen aktiveert.

In het menselijk bewustzijn is het kennen van het verleden voldoende om het in emotioneel opzicht in het heden te continueren. Met andere woorden: de binding aan het verleden is hoog ontwikkeld bij homo sapiens. Angstreducerende zekerheden zijn op het culturele niveau tegen de eeuwen bestand of het nu gaat om gehechtheid aan bloed en bodem, religieuze zekerheden, diep gewortelde tradities, ze blijven van kracht.

Ter vermijding van misverstand: ik bedoel niet te suggereren dat dergelijke zekerheid steeds rechtstreeks naar eraan ten grondslag liggende angst verwijst. Wel indirect: doordat de natuurlijke aanleg nu eenmaal is afgestemd op de soort zelf is en blijft een grondprobleem dat de natuurlijke gescheidenheid van soort en omgeving ook is verdwenen. Daardoor is de factor omgeving poly interpretabel. Iedereen, vanaf de koning tot en met de bedelaar, heeft een directe en een ruimere omgeving. Denken over en voelen van zekerheid in relatie tot omgeving gebeurt overal en op alle niveaus tegelijk. De ene omgeving overlapt de andere en de andere is weer een onderdeel van een nog ruimere omgeving.

In een eerder hoofdstuk heb ik gesteld dat menselijk gedrag in de eerste plaats cultureel is bepaald, in de tweede plaats samenhangt met groepsfunctioneren, directe omgeving dus waarna de individuele gedetermineerdheid als zwakste schakel te voorschijn komt. De macht van het aantal heeft grote invloed op soort en kwaliteit van gedrag in sociaal-emotioneel opzicht. Allemaal worden we voortdurend min of meer meegesleept door wat er om ons heen gebeurt. Lettend op het zichzelf handhavende karakter van zekerheidsstreven vereist dat eerdere gezichtspunt aanvulling.

Het is geldig met betrekking tot de tijdsdimensie van het heden. Maar bij uitstel voor mensen geldt ook: in het heden ligt het verleden, en in het nu wat worden zal. En dat is, zoals met volkswijsheid soms het geval is, een diep gravend inzicht, van toepassing op wat ik hiervoor zei over de stabiliteit van zekerheidsstreven.

Waardoor is ons cultuurpatroon, de zekerheid van Sinterklaas, Kerstmis enz. tegen de eeuwen bestand? Doordat die zekerheid beantwoordt aan de behoefte van een groot aantal individuen. Of aan die behoefte het Christelijk geloof dan wel commerciële belangen ten grondslag liggen, dat doet er in mijn context weinig of niets toe. Die context is slechts de vraag hoe zekerheidsstreven zich vanuit het verleden in het heden handhaaft. Wat misschien dit voorbeeld goed illustreert is het antwoord: primair is de continuïteit van emotionele zekerheid en het verstand past zich daarbij aan. En niet omgekeerd, want dan zouden alle mensen krachtens hun instinct rechtstreeks onder leiding der rede leven, en dat doen ze nu eenmaal niet.

Tot zover is de tweede helft van de genoemde volkswijsheid, in het nu wat worden zal, nog buiten beschouwing gebleven.

Tegenover de onderschatting van de kracht van zich handhavende emotionele zekerheid van het verleden staat dan de overschatting van rationele planning van de toekomst. Die is mogelijk op het gebied van technologische ontwikkeling, want die berust niet op angstreductie.

De trekschuit is niet meer terug gekomen nadat die het had afgelegd tegen de trein.

Maar meer dan een halve eeuw communisme heeft in Rusland en Joegoslavië niet verhinderd, dat na afschaffing ervan de etnische tegenstellingen al gauw waar tevoorschijn kwamen.

Met het plannen van de toekomst in sociaal-emotioneel opzicht is naar mijn mening op alle niveaus de uiterste voorzichtigheid geboden: daarop heeft een andere ditmaal Frans wijsheid (of die volks is, weet ik niet) betrekking: de plus ça change de plus ça reste la même chose.

Samenvattend: de zichzelf handhavende kracht van angstreducerende zekerheden valt op geen enkel niveau vanaf de cultuur (de eenwording van Europa!) tot en met het individu te onderschatten. De mens heeft zich dank zij de ratio weten te bevrijden uit de beperkingen van een ecologische nis. De prijs daarvoor is echter het functio-

neren van miljoenen meer en minder omvattende nissen en nisjes die emotionele zekerheid bieden. In die conclusie verschijnt de koning van de schepping als tegelijk een angstige diersoort. Dat homo sapiëns sapiëns een mislukte variant in de evolutie is, zoals Koestler betoogde, wil ik daarmee (nog) niet onderschrijven.

Door Democritos en Spinoza werd de macht van het verstand over de instincten aan de orde gesteld op het niveau van het individu, waarbij Spinoza zich ook verdiepte in de consequenties ervan in sociaal opzicht.

De vier mentaliteits concepten verwijzen alle naar de verhouding tussen emotie en ratio op het strikt individuele niveau.

Uitgerekend uit de beperkingen van dit allerkleinste nisje kan het individu zichzelf bevrijden, zij het niet zonder moeite.

De theoretische verklaring van die uitzonderingspositie heb ik al eerder aangeduid. Uitsluitend de enkeling is in staat de spanningsverhouding tussen angst en zekerheid rechtstreeks introspectief bij zichzelf als in werking te onderkennen en daardoor de macht van het verstand over die werking uit te oefenen. En wel doordat in de enkeling de verhouding tussen binnen en buiten onomkeerbaar is. Twee voetbalelftallen, om maar iets te noemen, hebben elk een interne en een externe omgeving. De interne omgeving van de ene club is *tegelijk* externe omgeving voor de andere.

De persoon is echter niet in staat om als enkeling binnen en buiten met elkaar te verwisselen. Dus om het als de voetballer nu eens op het terrein van de ander aanwezig te zijn en dan weer zich terug te trekken op eigen stellingen. Dit lijkt in strijd te zijn met het empathisch vermogen, het zich kunnen inleven in anderen, waartoe de mens in staat wordt geacht. Maar hoe empathisch iemand ook bezig is, daarmee wordt hij niet de complete oriëntatie op tegelijk binnen en buiten die de ander is, en evenmin verliest hij zijn eigen oriëntatie in dat opzicht.

Onder verwijzing naar mijn diagram: In elke mentaliteit blijven binnen en buiten op een en dezelfde manier aan elkaar gekoppeld. Op papier kan men ze wel verwisselen, maar in feite ontstaat er dan een andere mentaliteit! De unieke en onverbreekelijke samenhang tussen binnen en buiten die ieder mens levenslang is, is de hoeksteen van mentaliteitentheorie. Ondanks alle empathisch vermogen waarover

mensen beschikken, is in laatste instantie uitsluitend de persoon zelf in staat die samenhang introspectief als kenobject te benaderen. Daardoor kan zelfkennis een objectief karakter aannemen en blijft de empathische inleving van de zogenaamde objectieve buitenstaander in wezen altijd subjectief.

Ik weet dat met deze stelling de verhouding tussen subjectief en objectief kennen radicaal wordt omgekeerd vergeleken met wat in dit opzicht gebruikelijk is. Het zij zo.

Vertrouwen in de onaantastbaarheid van deze hoeksteen heeft verstrekkende consequenties. Dat leidt tot wantrouwen van de mogelijkheid zichzelf te herkennen in een ander en ook met de idee dat men een ander beter begrijpt dan deze *in staat is* zichzelf te begrijpen, is de uiterste voorzichtigheid geboden. Beide activiteiten berusten in feite op wisselwerking tussen mentaliteiten onderling die vertroebelend werkt op werkelijk onderkennen van het persoonlijke.

3. Nadere interpretatie

En daarmee kom ik tot een nadere interpretatie van de vier mentaliteitsconcepten. Die vertonen alle in de symbolische weergave ook een duidelijk onderscheid tussen binnen en buiten. Onderscheid is niet hetzelfde als gescheidenheid.

Wat de open en gesloten cirkels in feite aangeven is nooit statische gescheidenheid van binnen en buiten en altijd wisselwerking tussen binnen en buiten die echter en dat weer wel nooit de principiële gescheidenheid die ik noemde, opheft.

Mensen zijn dus niet altijd bezig met voelen en kennen tegelijk, zonder dat ooit voelen en kennen identiek worden!

Dat daarmee de verhouding tussen emotie en ratio allesbehalve vanzelfsprekend doorzichtig wordt, is wel duidelijk. Maar het zijn de vier concepten zelf die voor nadere opheldering kunnen zorgen.

En dat voert naar een verdere ontknoping van de eerdere die voorafging. Eén die aanleiding geeft tot gevolgtrekkingen die zowel verbluffend als onwaarschijnlijk kunnen lijken. Om de lezer daar op voor te bereiden eerst het volgende. Ook bij de persoon is de existentiële angst met inbegrip van de reductie geworteld in de kortsluiting tussen soort en omgeving. Het zou wel heel vreemd zijn als het

menselijk gedrag in collectief opzicht aan een *fundamenteel* andere wetmatigheid zou beantwoorden dan in individueel opzicht. Instinct is gericht op zelfbehoud in omgeving. En zo gezien kunnen de verschijningsvormen van angstreductie wel heel verschillend zijn in individueel en collectief opzicht. Net zo min als de werking van groepsgebonden zekerheidsstreven rechtstreeks kan worden toegepast op het individu mag de hierna te geven interpretatie van vier mentaliteiten worden gegeneraliseerd tot: ook van toepassing op groepsge-drag. Op het laatste is altijd mede van toepassing: eendracht maakt macht. Zelfs wanneer de groep maar uit drie personen bestaat. De tweepersoonsrelatie is een geval apart. Maar die laat ik nu eerst buiten beschouwing.

De onomkeerbaarheid van binnen en buiten geldt zeer nadrukkelijk uitsluitend voor de enkeling. En dan nog met de beperking: voor zover diens functioneren in relatie tot anderen is bepaald vanuit aanleg en opvoeding. Weliswaar beschouw ik mijn theorie als unificerend van karakter. Maar ook met die term kan lichtvaardig worden omgesprongen. Als verschijningsvormen op elkaar lijken is dat niet unificerend. Unificerend is uitsluitend de verklaring van *verschillende* verschijningsvormen vanuit abstracte theorie waarvan de toepassing de overeenstemming constateert.

Op die manier is het mogelijk de objectieve zelfkennis te begrijpen, waartoe toepassing van mentaliteitentheorie in staat stelt. De idee dat uitsluitend de persoon zelf, en dan nog wel *introspectief* in staat is, om *objectief* de laatste waarheid omtrent het eigen functioneren vast te stellen, kan bij velen op de grootst mogelijk scepsis stuiten. Toch zijn er ook velen die mij in de loop der jaren al of niet bij herhaling hebben verzekerd dat het kan en bovendien dat zij daardoor gelukkiger werden met zichzelf. Maar de lezer late zich door dit argument niet a priori overtuigen en ik zal nu eerst de vier mentaliteitsconcepten nader interpreteren.

De nadruk valt daarbij in alle vier op het centrale kenmerk van angstreductie. Het zekerheidsstreven zorgt er zelf voor dat de angst in stand blijft, waardoor de spanningsverhouding zich handhaaft.

In het afhankelijke patroon zijn voelen en kennen beide naar buiten toe gericht op het ontstaan van gescheidenheid, autonoom zelfbesef. Dit kan echter niet intern ontstaan omdat daardoor het naar buiten

toe aan anderen hechtende zekerheidsstreven op losse schroeven wordt gezet, hetgeen wordt beleefd als angstwekkend verlies van verbondenheid met omgeving. In die vicieuze cirkel zijn dus alle componenten binnen en buiten, voelen en kennen, angst en zekerheid nauw met elkaar verbonden.

De kracht van het patroon is de openheid en de wendbaarheid ervan, maar de zwakte betreft de onbestuurbaarheid van het geheel.

In het isolerende patroon is interne gescheidenheid als autonoom uitgangspunt de grondslag. Van daaruit is extern kennen gericht op het ontstaan van verbondenheid met omgeving. Angstwekkend is nu overmatige verbondenheid die immers de grondslag kan aantasten, zoal niet opheffen. De spanningsverhouding in het geheel tussen angst en zekerheid betreft nu juist de gescheidenheid van de componenten, van voelen en kennen van intern en extern. De zwakte van het patroon is de kwetsbaarheid van het geheel, de kracht daarentegen is het vermogen om emotie en ratio, binnen en buiten min of meer onafhankelijk van elkaar tot hun recht te laten komen.

In het onderwerpde patroon wordt intern naar buiten toe voelen extern omgezet in naar binnen toe kennen. Bij uitstek kenmerkend is het tweerichtingsverkeer tussen binnen en buiten tussen voelen en kennen en ook tussen angst en zekerheid. De spanningsverhouding in het geheel komt neer op de noodzaak om interne angst via externe zekerheid op te heffen. In die omzetting blijven echter niet alleen angst en zekerheid maar ook emotie en ratio binnen en buiten van elkaar gescheiden.

De kracht van het patroon is het vermogen om snel en doeltreffend binnen en buiten vrijwel tegelijk en zeker met elkaar te verbinden, de zwakte is dat externe zekerheid situatiegebonden blijft en interne angst niet opheft.

Tegenover onderwerpend tweerichtingsverkeer staat conformerend éénrichtingsverkeer, tegelijk kennen en voelen van buiten naar binnen. Die richting komt er op neer dat vanuit de zekerheid van extern kennen de angst van intern voelen wordt beheerst want wordt omgezet in zekerheid. Bij uitstek in dit patroon verschijnt emotionaliteit als ondergeschikt aan de ratio.

De kracht van dit patroon is tegenovergesteld aan het afhankelijke, en betreft juist de bestuurbaarheid van het geheel. De zwakte is wat in het afhankelijke patroon de kracht vormt: wendbaarheid en

souplesse in de omgang met afzonderlijke component en die de bestuurbaarheid van het geheel op de achtergrond houdt.

Hiermee heb ik dan voor de laatste maal de vier mentaliteiten de revue laten passeren.

Alvorens verder te gaan met de macht van het verstand over de instincten, vat ik drie hoofdzaken die in dat verband belangrijk zijn, als volgt samen.

1. De vier mentaliteiten zijn alle een tegelijk rationeel en emotioneel functionerende spanningsverhouding tussen angst en zekerheid die elkaar in stand houden.
2. Persoonlijk functioneren is gebonden aan één en niet meer dan één mentaliteit, die niet vanzelfsprekend doorzichtig is voor het subject.
3. Vóór ondoorzichtiger nog zijn de mentaliteiten voor elkaar doordat de vier patronen hoogstens schijnbaar en oppervlakkig maar niet in essentieel opzicht overeenstemming vertonen. Integendeel sluiten ze elkaar uit.

4. Abstract en concreet, bewust en onbewust

Hoe kan het verstand zich losmaken van de eigen verbondenheid met emotionaliteit. Waardoor inzicht ontstaat in het complexe geheel? Opnieuw geef ik eerst een visie op twee verhoudingen tussen abstract en concreet en tussen bewust en onbewust, die afwijkt van wat nogal eens gangbaar is. Dat is de tegenstelling tussen abstract en concreet en ook die tussen bewuste rationaliteit en onbewuste emoties.

In feite kan concreet juist heel goed verschijnen als een manifestatie van het abstracte. Iedere correct uitgesproken Nederlandse zin is *een manifestatie* van het Nederlandse taalbezit dat algemeen geldig is. Dat abstracte taalbezit functioneert nooit als zodanig in volle omvang, maar altijd via concrete en zeer uiteenlopende verschijningsvormen. Precies hetzelfde geldt voor het functioneren van de vier mentaliteiten. Wie een taal beheerst brengt grotendeels onbewust de toepassing van grammaticale regels in praktijk. Wie zich een mentaliteit heeft eigen gemaakt demonstreert min of meer onbewust en bij voortduring verschijningsvormen van een bepaalde samenhang tussen ratio en emotie.

Evenmin als in mondeling taalgebruik met inbegrip van non verbale communicatie bewust en onbewust, abstract en concreet, emotie en ratio duidelijk van elkaar zijn te onderscheiden is dat het geval in het functioneren van mentaliteiten.

Maar er is ook een principieel verschil. Mentaliteiten functioneren op een lager niveau van bewustzijn dan taalgebruik. Beide komen tot stand in de opvoeding. Maar het leerproces van taalontwikkeling wordt bewust gecultiveerd, en wat mentaliteiten betreft is daar geen sprake van. Dat wil zeggen: er is wel opvoeding in emotioneel opzicht mogelijk maar die pleegt toch niet als doel te hebben het ontstaan van één van de vier mentaliteiten! Toch vullen merkwaardigerwijs beide leerprocessen elkaar aan: via taalontwikkeling ontstaat primair rationale beheersing van relatievorming en mentaliteitsontwikkeling bepaalt primair de emotionele beheersing van relaties.

Intussen is met de uiteenzetting tot zover, naar ik meen, iets duidelijker geworden wat er valt te verstaan onder de macht van het verstand over het instinct. Dat is het bereiken van een hoger reflexief niveau aangaande het functioneren van de eigen mentaliteit.

Nader te preciseren als: de werking ervan kunnen interpreteren als verschijningsvormen van één en hetzelfde mentaliteitsconcept. Dat een dergelijk leerproces niet gemakkelijk is, spreekt vanzelf.

Een stapsgewijze methode voor deze kunst kan ik niet leveren, maar wel een methodisch principe dat aan alle beoefening ervan ten grondslag dient te liggen.

Het principe is bekend genoeg want veel ruimer geldig: denk aler gij doende zijt, en doende denk dan nog. Het denken heeft zijn grondslag in voldoende theoretisch inzicht in de vier concepten. Wie één ervan mogelijk op zichzelf van toepassing acht, kan dit toetsen door niet één, maar vele malen te pendelen tussen abstract concept en uiteenlopende verschijningsvormen daarvan. Niets kan bedrieglijker zijn dan te volstaan met eenmalige toetsing. Wie dat voldoende acht, loopt het risico zich vast te klampen aan een verkeerde diagnose en kan daar zelfs jarenlang mee doorgaan, zoals ik enkele malen heb meegemaakt. Met toetsen bedoel ik namelijk het leggen van verband tussen kennen en voelen en niet het benoemen van gevoelens in relatie tot gedrag. Er bestaan geen typische gedragskenmerken van de vier mentaliteiten. De toepassing van de theorie staat volkomen haaks op de overall ingeburgerde neiging om typologisch verband te leggen tussen gevoelens en gedragskenmerken in allerlei situaties.

Veel minder voor de hand ligt de verhouding tussen voelen en kennen zoals die in iedere situatie aanwezig is. Bij voorbeeld: iemand reageert gauw geprikkeld, een ander is dominerend, een derde houdt zich zwijgzaam op de achtergrond.

Mentaliteitsdenken volstaat er nooit mee dergelijke gedragskenmerken direct aan één van de vier concepten te koppelen. Steeds gaat het om de vraag: wat is de persoonsgebonden achtergrond van het gedrag, onafhankelijk van de situatie?

Op dit punt gekomen zal de lezer zich kunnen afvragen waarom ik geen voorbeelden geef van de toepassing van theorie. Zeer gebruikelijk in literatuur op het gebied van toegepaste psychologie is toch immers de verheldering van het betoog door middel van casus bespreking en voorbeelden. De reden waarom ik daarvan afzie is principieel in tweeërlei opzicht. In de eerste plaats kan uitsluitend de persoon zelf verslag uitbrengen van zijn eigen reflexie. Dergelijke rapportage heb ik in een eerder boek opgenomen. Met als gevolg, dat lezers zich gingen spiegelen aan de zelfkennis van anderen om op die manier hun eigen zelfkennis te ontdekken. Daarmee werkt het voorbeeld averechts: de zelfkennis van een ander is per definitie geen zelfkennis. Maar, kan men zeggen: het voorbeeld verheldert dan toch het proces, waarom het is te doen? Integendeel: het vertroebelt dat proces.

Die stelling zal ik toelichten door middel van een analogie.

Iemand luistert geconcentreerd naar muziek. Allerlei gevoelens en gedachten komen bij hem of haar op en tegelijk probeert de persoon de structuur van de compositie in zijn geheel te ontdekken.

Is het mogelijk een voorbeeld van dat proces te geven? Schriftelijk wel te verstaan, waardoor iedere klank ontbreekt. Die analogie kan nog verder worden doorgetrokken. Een ervaren professionele musicus die men een partituur in handen geeft, hoort de klanken al lezende in zichzelf.

Iemand die mentaliteitsdenken grondig beheerst is in staat de vier concepten niet uitsluitend in abstracto te kennen, maar ze ook min of meer rechtstreeks aanvoelend, zeker in zichzelf, maar ook bij anderen te herkennen.

Dat laatste vergt een leerproces van vele jaren, net zo als trouwens het geval is, wanneer men een professioneel niveau in de muziek wil bereiken.

Tenslotte nog deze geldigheid van de analogie: uitsluitend de componist kan beoordelen hoe hij het klinken van zijn compositie heeft bedoeld en in de toepassing van de mentaliteitentheorie is iedereen zijn eigen componist.

Mijn voorkeur gaat er naar uit de objectiviteit van de theorie altijd het laatste woord te geven maar nooit op een naar anderen toe dwingende manier. Iedereen is uiteraard vrij om de macht van het verstand over de aandoeningen op zijn eigen manier te cultiveren en zelfs om die macht als overbodig te verwerpen.

Maar hoe men het ook keert of draait: de toepassing van de abstracte concepten leent zich niet voor standaardprocedures, vragenlijsten, statistisch onderzoek en wat er verder nog gebruikelijk is in de toegepaste psychologie.

En hoe abnormaal ook dat weer moge klinken: juist daardoor kan die toepassing objectief zijn. Onder objectief kennen versta ik dat het kennend subject constateert dat de verhouding tussen emotie en ratio in de meest uiteenlopende verschijningsvormen ervan steeds opnieuw een manifestatie blijkt te zijn van eenzelfde abstracte samenhang.

Wat is het voordeel van een dergelijke objectieve zelfkennis? De macht van het verstand stelt in staat zichzelf te accepteren zoals men werkelijk is in verhouding tot anderen zonder enige waardetoekenning hetzij positief, hetzij negatief van aard; tot het levensgevoel van *I am what I am*, *Iím Popey the sailor man*; tot vermindering van de intensiteit van angstreducerend zekerheidsstreven, mits men niet streeft naar opheffing daarvan. Dergelijk streven, waarin het kennend subject zichzelf juist niet accepteert, vergroot integendeel de intensiteit van angstreductie.

Het kan er op lijken dat de toepassing van mentaliteitsdenken als een hoogst persoonlijke aangelegenheid in wezen een buitengewoon egocentrische en asociale bezigheid is. Een vorm van navelstaren of ook de bekende baron die zichzelf omhoog trekt. Dat is niet het geval en ik sluit dit betoog en daarmee dit boek af met een korte argumentatie aangaande de moraal die samenhangt met de toepassing van theorie. Een mentaliteit in actie is weliswaar hoogst persoonlijk bepaalt maar gericht op het ontstaan van zekerheid in relatie tot anderen.

En dat voert naar de verhouding tussen het individuele en het sociale, ruim opgevat. Die verhouding is merkwaardig omdat op de keper

beschouwd beide categorieën elkaar vooronderstellen, terwijl ze ook als een tegenstelling kunnen worden gezien. Immers: het sociale omvat meer dan het individuele maar in contact met anderen is het individu vervuld van het sociale zonder dat daardoor het individuele verdwijnt. En dus functioneert er altijd verborgen of manifest een bepaalde spanningsverhouding tussen het één en het ander.

Toepassing van theorie dan stelt het individu in staat op een zekere manier met die spanning om te gaan en dat is de moraal die ik bedoel. Eén die ook al trefzeker werd geformuleerd door Shakespeare.

In het toneelstuk Hamlet beëindigt Polonius een reeks raadgevingen aan Laertes met: *This above all. To dine own self be true; And it must follow as the night the day, Thou canst not then be false to any man.*

Hoofdstuk V

Mentaliteiten en temperamenten

Tot het concipiëren van mijn mentaliteitentheorie werd ik niet geïnspireerd door de oeroude temperamentenleer van Galenus en wèl door vergelijkend onderzoek op het gebied van klinische psychologie en persoonlijkheidstheorie. Hetgeen resulteerde in mijn eerste boek: in het perspectief van de angst (1975). Later constaterend dat de vier mentaliteiten duidelijke gelijkenis vertoonden met de vier temperamenten achtte ik dit van weinig belang: de verklaring van die temperamenten als gefundeerd in lichaamsvochten was immers reeds lang verworpen en gaf geen enkele aanleiding om te twijfelen aan mijn eigen opvatting van vier soorten angstreductie.

Dat die opvatting onjuist is, is uiteraard niet de strekking van dit voorlaatste hoofdstuk, maar wel is er aanleiding om de vergelijking met temperamenten nog even voort te zetten. Aanleiding van tweeërlei aard. De eerste is dat de vier temperamenten nog steeds en dus sinds ongeveer tweeduizend jaar voortleven in taalgebruik. Iedereen weet wat melancholie is al wordt die dan ook niet veroorzaakt door zwarte gal (die niet eens bestaat). Gele gal bestaat wel, maar is evenmin de oorzaak van een choleric uitbarsting van woede. Een flegmatisch karakter is herkenbaar als onaantastbaar en standvastig zichzelf blijvend. Maar de overheersende invloed van (taai) slijm is niet de oorzaak, evenmin als sanguinische opgewektheid en luchthartigheid zijn basis heeft in de overheersende invloed van het bloed.

Het voortleven in taalgebruik van alle vier de temperamenten kan, dunkt mij, niet alleen maar toevallig zijn. Meer plausibel lijkt het mij dat Galenus die in zijn tijd en nog lang daarna gold als een geniaal en invloedrijk geneesheer, ook een scherp observator van het menselijk gedrag was en dit trefzeker wist te karakteriseren. Het zou een studie apart vergen om dit nader te onderzoeken. Hoe toegankelijk de geschriften van Galenus heden ten dage nog zijn weet ik niet, maar hoe interessant ook, het is mij om iets anders te doen en dat is de tweede aanleiding die terugvoert naar de verklaring van Galenus.

De werkzaamheid van lichaamsvochten verwijst rechtstreeks naar de aanleg van de persoon. Maar die omvat nog veel meer dan dat. En dus: de verwerping van lichaamsvochten als oorzaak van tempe-

ramenten sluit geenszins uit, dat temperamenten en ook mentaliteiten gefundeerd kunnen zijn mede, zelfs uitsluitend in de individuele aanleg. Uitsluitend lijkt mij niet waarschijnlijk, maar mede valt zeer wel te verdedigen. Vast staat dat taalontwikkeling mede in de aanleg is gefundeerd en dus tegelijk van binnen uit naar buiten toe en van buiten af naar binnen toe zijn beslag krijgt. Het complexe geheel van rationaliteit en emotionaliteit waarvan de volwassene zich bedient, omvat meer dan in het gebruik van het communicatiemiddel taal tot uitdrukking komt. Er is dunkt mij geen reden voor de veronderstelling dat de vorming van dat geheel niet een kwestie van tegelijk aanleg en milieu zou zijn (alweer globaal genomen: dat bepaalde specifieke aanleg zich onafhankelijk van opvoeding kan manifesteren, sluit ik uiteraard niet uit).

Betrekken we nu de vorming van angstreducerende zekerheid ook in de beschouwing, dan ontstaat daarvan een interpretatie die afwijkt van wat voor de hand ligt en naar mijn ervaring door velen als vanzelfsprekend wordt aangenomen. Ik bedoel het principiële verschil tussen reële angst en de angst van angstreductie. Alle angst gaat logisch en feitelijk vooraf aan het ontstaan van zekerheid. Angst werkt van buiten naar binnen toe en de zekerheid van binnen naar buiten. Tot zover de overeenstemming. Maar nu het verschil. In reële angst en de opheffing daarvan zijn niet alleen angst en zekerheid, maar ook binnen en buiten duidelijk (min of meer, maar toch) van elkaar te onderscheiden.

Angstreducerende zekerheid daarentegen is een compleet patroon van angst en zekerheid, binnen en buiten, voelen en kennen, dat de persoon, afhankelijk van de situatie min of meer krachtig in werking kan stellen. En daarom noemde ik hiervoor angstreductie het menselijk instinct par excellence. De kwalificatie instinct acht ik gerechtvaardigd, niet uitsluitend omdat het patroon levenslang van dezelfde signatuur blijft, maar ook omdat het, net als het taalinstinct mede in de aanleg niet van de soort maar nu van het individu gefundeerd lijkt te zijn. Met dat laatste ben ik terug bij het onderscheid tussen de categorieën mentaliteit en temperament.

Volgens mijn woordenboek betekent mentaliteit geestesgesteldheid en temperament gemoedsgesteldheid. De complete mens wordt geacht over zowel een geest als een gemoed te beschikken. Wie het eerste mist, laat zich stuurloos drijven op gevoelens en wie het tweede mist,

is een ziellose keiharde rationalist. Hiermee komen de categorieën mentaliteit en temperament naar voren niet als synoniem en nog minder als een tegenstelling. De mentaliteit vult het temperament aan en werkt dit verder uit tot volwaardig mens zijn! Dat die aanvulling niet met de precisie van een meetlat tot stand komt, spreekt vanzelf en dus ontstaan er twee soorten volwaardig mens zijn: dat van rationalisten en dat van romantici. Maar waar blijft op die manier de angst-reductie?

Die vraag is zeer belangrijk, want in de hele argumentatie was geen sprake van angst. Angst ontstaat van buiten naar binnen en is niet in de aanleg van de soort gefundeerd. Dat is wel het geval bij andere soorten. In gevangenschap geboren zangvogels hebben een natuurlijke angst voor roofvogels, zo bleek uit experimenten van Tinbergen die een kartonnen silhouet van een roofvogel liet overvliegen. Uiteraard kan men een pasgeboren baby wel bang maken door met de vuist op tafel te slaan (wat Darwin deed en waaruit hij concludeerde dat angst is aangeboren). Toch volgt daar niet uit dat mensen van nature bang zijn voor andere mensen. De zangvogels van Tinbergen kwinkelerden vrolijk door wanneer het karton in tegenovergestelde richting vloog, waarbij het de aanblik van een eend of gans vertoonde. Heel jonge kinderen zijn evenmin bang voor de aanblik van andere mensen die ze opgewekt plegen toe te lachen. De mogelijkheid van angst is geen compleet instinct zoals wel het zuiginstinct van alle zoogdieren. Daarin reageert de baby soortspecifiek op een stimulans vanuit de omgeving.

Hoe kan dan toch angstreductie als een instinct worden beschouwd? Niet op grond van de angst maar wel in verband met de reductie, de zekerheid die er ontstaat. Die zekerheid is er altijd één van tegelijk voelen en kennen en die capaciteiten zijn wel mede in de aanleg van de soort gefundeerd. En dus is het zeer wel voorstelbaar dat temperament en mentaliteit al is het niet volledig, zijn ontstaan voordat er sprake is van angstreductie. Het hele leerproces is uiteraard zeer complex en wat angstreductie betreft kan men denken aan het eerste Trotzalter, maar ook à cinq ans les jeux sont faits en ook aan prepuberteit en het verdwijnen van spontaniteit.

De instinctieve zekerheid van angstreductie is van principieel andere aard dan de spontane zekerheid die zeer jonge kinderen in hun gedrag vaak vertonen. Dat verschil is belangrijk, want vestigt de

aandacht op een veel voorkomend misverstand omtrent de ware aard van angstreductie; een misverstand dat ik zelf ook niet aanstonds heb doorzien. Het betreft het principiële onderscheid tussen de angst van angstreductie en reële sociale angst. In reële angst zijn binnen en buiten van elkaar gescheiden waartegenover in angstreductie binnen en buiten ten nauwste met elkaar zijn verbonden. Wie vermoedt dat een ander iets ernstigs is overkomen, ervaart reële angst, wie een bepaalde confrontatie met een ander wil vermijden uit angst voor de gevolgen is bezig met angstreductie.

In het tussenmenselijke verkeer gaan de twee soorten gemakkelijk hand in hand of lopen ze door elkaar en daarom is het onderscheid zo belangrijk. Om dat te kunnen maken is het nodig niet de angst maar de daarmee nauw verbonden reductie te herkennen. In de loop van jaren praktijkwerk ben ik er steeds meer toe gekomen om de vraag naar de angst die aan angstreductie ten grondslag ligt, als betrekkelijk zinloos te beschouwen. Die angst is hoogstens globaal maar niet precies te ontkoppelen van de werking van het mechanisme in zijn geheel, laat staan onafhankelijk daarvan op te heffen. Op grond van deze overweging is het, dunkt mij, gewettigd angstreductie als menselijk instinct te beschouwen, zij het een in vergelijking met andere soorten merkwaardig instinct, doordat het tot in zijn diepste oorsprong is gesocialiseerd. Hetgeen niets afdoet aan de zekerheid ervan, want die is, zij het niet op de manier die Galenus veronderstelde, mede in de aanleg van het individu gefundeerd.

Hierna is het mogelijk de categorieën temperament en mentaliteit nader te omschrijven in relatie tot elkaar. Onder temperament versta ik de verhouding tussen gevoel en verstand in volle omvang als een gemoedsgesteldheid zonder angstreductie en mentaliteit betreft dezelfde verhouding met inbegrip van angstreductie als een geestesgesteldheid. Het zal duidelijk zijn, dat op die manier vier temperamenten correleren met vier mentaliteiten, maar nog iets anders komt hiermee naar voren. Immers als vier mentaliteiten kunnen worden beschouwd als instinct dan geldt dat nog veel meer voor vier temperamenten die zonder angstreductie naar aanleg verwijzen! Dat is zo, met de kanttekening dat ik niet heb bedoeld de categorieën in absolute zin van elkaar te scheiden. Wat wel mogelijk is op grond van de argumentatie, is het beantwoorden van de vraag die ik in mijn inleiding stelde: is het mogelijk een essentie aan te wijzen die zowel de grandeur als de misère van de soort verklaart?

De essentie is de overeenstemming tussen temperament en mentaliteit. Die categorieën zijn niet identiek maar daarvoor geldt wel: hoe meer temperament hoe meer grandeur en hoe meer en hoe krachtiger angstreductie, hoe meer misère. Het is niet al te moeilijk om van zowel grandeur als misère voorbeelden te noemen, gespecificeerd naar de vier patronen en om mijn betoog kracht bij te zetten, zal ik dat doen. Niet op een systematische manier maar veeleer bizar en als bonte afwisseling van patronen.

Mensen zijn tot letterlijk alles in staat, maar: there is some method in this madness. Dat Mozart en Hitler respectievelijk grandeur en misère vertegenwoordigen staat wel vast, maar de overeenstemming gaat verder dan dat beiden in de Duitse cultuur waren geworteld. Die overeenstemming betreft ook het cholericische temperament van de componist en de onderwerpende mentaliteit van de dictator (die meer met Wagner dan met Mozart op had). Mozart die wel het grootste muzikale genie van alle tijden wordt genoemd, noemde zichzelf een muzikant die in staat is om letterlijk alles in het leven om te zetten in muziek. Maar vanuit het genoemde temperament is het begrijpelijk dat hij primair opera componist was en niet een lyricus. Over Hitler zwijg ik verder en ook is het niet nodig in te gaan op details van andersoortig onmenselijk gedrag. Ik bedoel collectieve zelfmoord in naam van de een of andere krankzinnige idee. Samen vormend dat wil zeggen conformerend is het in ieder geval wel.

Van totaal andere allure dan de extreem angstreducerend conformerende mentaliteit is uiteraard het conformerende angstvrije temperament zoals dat in de muziek van Bach tot uitdrukking komt. Die componeerde o.a. voor das Wohltemperierte Klavier, en terzijde wijs ik erop dat in de Griekse oudheid het woord temperament verwees naar gematigde en dat wil zeggen getemperde vormen. Het genie van Bach interpreteer ik anders dan dat van Mozart als flegmatisch van temperament. Opvallend in zijn composities is het tot in de kleinste details geordende, gevarieerde maar tegelijk aan zichzelf gelijk blijvende karakter van de structuur en de weergaloze beheersing van muzikaal evenwicht.

Tot zover komt in al mijn voorbeelden het grondkenmerk actieve zelfbevestiging tot uitdrukking. Die reeks sluit ik af met een laatste voorbeeld daarvan, opnieuw van geniaal niveau, waarin het zichzelf van buiten af naar binnen toe kennen van het cholericische tempera-

ment letterlijk zichtbaar wordt gemaakt. Dat gebeurt in de reeks zelfportretten van Rembrandt waarin de steeds ouder wordende schilder als het ware rekenschap geeft van wat er innerlijk in hem omgaat. Dat hij een choleric temperament bezat blijkt overigens ook uit zijn levensloop: een gemakkelijk heerschap was hij bepaald niet.

Het is hierna opvallend, maar eigenlijk toch ook vanzelfsprekend, dat het mij niet lukt om voorbeelden te noemen van de misère die wordt aangericht vanuit passieve zelfbevestiging. De afhankelijke dictator, niets ontziende criminaliteit die gevolg is van een isolerende mentaliteit, is onvoorstelbaar. Passieve zelfbevestiging is minder gevaarlijk en minder bedreigend voor anderen dan actieve kan zijn. Dat is heel logisch, maar daar volgt niet uit dat afhankelijkheid en isolement uitsluitend positieve gevolgen hebben.

In een melancholische mentaliteit past Himmelhoch jauchzend, zum Tode betrübt (dat is zelfs grandeur en misère als gemengde gevoelens) isolerend van aard is extreme gespletenheid en vervreemding zoals die Kafka inspireerde tot literaire vormgeving.

Ook de grandeur van passieve zelfbevestiging manifesteert zich minder direct naar buiten toe dan in de actieve vorm het geval is. Meer dan de muziek van Mozart getuigt die van Beethoven van worsteling met de materie, leidend tot ik worstel en kom boven. Beethoven, nog niet oud, maar wel stokdoof geworden, ging door met componeren tot het einde. Worsteling met de materie vanuit een afhankelijke mentaliteit is ook op heel ander gebied te vinden. De filosoof Kierkegaard was zijn leven lang op zoek naar de grondstructuur van de menselijke existentie. Pas in de existentie als oorsprong ontdekt de mens zichzelf als eenkeling. Afhankelijk doorzettingsvermogen maar op een veel meer omvattend gebied is ook te vinden in het leven en de wetenschapsbeoefening van iemand anders: Darwin, als grondlegger van de evolutie-theorie was niet op zoek naar de oorsprong van de mens, maar zoals de titel van zijn hoofdwerk aangeeft: the origin of the species. Bekend is zijn vermogen om zeer uiteenlopende verschijningsvormen op een universeel nivo te tillen. Maar ook werd Darwin zich ervan bewust dat beschaving niet meer was dan een flinterdunne laag vernis.

De verwantschap van mensen uit verschillende streken van de wereld was groter dan hij ooit vermoed had.

Tenslotte: het flinterdunne laagje vernis en de eenheid van het menszijn werd al lang vóór Darwin doorzien door een naar mijn mening onovertroffen mensenkenner en wel Shakespeare. Over zijn leven is zeer weinig bekend en ik waag het dan ook niet op grond daarvan een uitspraak over zijn temperament te doen. Iets anders is dat met name het inzicht van Shakespeare in de menselijke misère voor mij onvoorstelbaar is zonder de afstandelijkheid van isolerend functioneren. Over Shakespeare publiceerde ik al eens een hoofdstuk in een eerder boek. Daarom nu slechts het volgende citaat (uit *Measure for measure*) waarin ook de angst als oorsprong wordt genoemd:

‘- But man, proud man! Dressed in a little brief authority, - Most ignorant of what he is most assured, his glassy essence, - like an angry ape, plays such fantastic tricks before high heaven as make the angels weep; who with our spleens, would all themselves laugh mortal.’

Tot zover deze uiteenzetting die beoogde te verduidelijken dat mentaliteitentheorie een bruikbaar uitgangspunt kan zijn wanneer het er om gaat de grandeur en de misère van het menszijn zijn vanuit eenzelfde essentie te begrijpen.

Een laatste vraag ligt voor de hand en het zou dan ook niet passend zijn om daarop ieder antwoord te ontwijken. Vanuit welke mentaliteit ben ik zelf bezig de gezochte essentie op het spoor te komen? Dat is de afhankelijke mentaliteit en van alle genoemde figuren voel ik de meeste affiniteit met Darwin. Was het aanvankelijk alleen diens evolutionaire uitgangspunt dat mij inspireerde, later bleek mij dat er ook qua persoonlijke ervaring verwantschap bestond. Darwin werd gek van angst, zo las ik in een beschouwing over zijn werk, om te publiceren wat anderen ongetwijfeld onwelgevallig zou zijn en zou worden afgewezen. Niet lang geleden tijdens een universitaire promotieplechtigheid waarin mede mijn werk aan de orde was, werd van hooggeleerde zijde honend opgemerkt: Bij Van de Griend is alles angst, alsof er niets anders in het leven voorkomt.

Hoofdstuk VI

Abstraherend kennen en toenemende congruentie

Dit laatste hoofdstuk heeft een afrondend karakter. Met name is het mij er om begonnen inzake mentaliteitenleer de verhouding tussen theorie en praktijk nader uit de doeken te doen. Parallel aan taalontwikkeling ontwikkelt zich in de persoon een voor hem of haar karakteristieke mentaliteit, zo heb ik hiervoor betoogd. Die mentaliteit kan worden gekend vanuit een algemeen geldige theorie. Dergelijke toepassing van theorie kan praktijk worden genoemd. Maar dan doet zich de merkwaardige omstandigheid voor, dat er een dubbele verhouding tussen praktijk en theorie ontstaat. Immers ook zonder toepassing van theorie brengt de persoon zijn eigen geestesgesteldheid in praktijk! Er is praktijk die aan de theorie vooraf gaat en er is praktijk die uit de theorie volgt! Beide soorten praktijk ontmoeten elkaar... in de mentaliteit van de persoon!

De twee soorten die ik zal aanduiden als basispraktijk en toetsende praktijk zijn vergelijkbaar met respectievelijk moedertaalverwerving en het aanleren van een vreemde taal door de volwassene. Dit tweede leerproces is uitsluitend mogelijk wanneer er al een moedertaal functioneert.

Twee in mijn vergelijking relevante verschillen tussen moedertaalverwerving en het leren van een vreemde taal zijn de volgende. In moedertaalverwerving gaan praktijk en theorie hand in hand. Correcte toepassing van grammaticale categorieën ontstaat geleidelijk en voordat het kind zich daarvan scherp bewust wordt en in staat is de verhouding tussen onderwerp en lijdend voorwerp, enzovoort als zodanig te herkennen en te benoemen. Het leren van een vreemde taal vooronderstelt het functioneren van een moedertaal en is er op gericht "hetzelfde" op een andere manier te zeggen.

In die andere manier gaat de theorie vooraf aan de praktijk als kennis van woorden, zinsbouw enz. In de verhouding tussen "moedermentaliteit" en toetsende praktijk komen niet exact dezelfde maar wel soortgelijke verschillen tot uitdrukking. De toetsende praktijk is er op gericht hetzelfde op een andere manier en wel vanuit een hoger abstractieniveau te interpreteren. Dergelijke interpretatie noem ik abstraherend kennen en dat is uiteraard alleen mogelijk wanneer de

persoon mentaliteitentheorie beheerst. Uitsluitend op die manier is het mogelijk kortsluiting tussen theorie en praktijk te vermijden.

Die kortsluiting komt er op neer - en opnieuw is de analogie met taalgebruik relevant -, dat de persoon zijn moedertaal en een vreemde taal door elkaar haspelt. Dat komt in de praktijk van het leven wel voor en gedurende vele jaren praktijkuitoefening van mentaliteitenleer heb ik steeds opnieuw geconstateerd dat inderdaad het voorkomen van de genoemde kortsluiting het grote struikelblok pleegt te zijn op de weg naar tegelijk theoretische en praktische beheersing van de materie.

Dergelijke beheersing komt neer op het vermogen om zowel in gesprek met zichzelf als met anderen verschijningsvormen die ook binnen eenzelfde theoretische mentaliteit zeer uiteen kunnen lopen, adequaat te interpreteren.

Op weg naar die beheersing is het eerste station het grondig doorzien van de *eigen basispraktijk* als een complexe verhouding tussen voelen en kennen die op een abstract kennend niveau geen uitzonderingen heeft. Wie afhankelijk kennend functioneert is niet in staat tot spontaan isolerend kennend afstand bewaren, enz., enz. Van belang is het vermijden van vragen van het type: hoe ziet een appel er uit die een peer is?

De rechtstreekse vergelijking van verschijningsvormen binnen verschillende mentaliteiten leidt voordat men het beseft tot typologisch denken, waarin abstraherend kennen van de baan is. Bijvoorbeeld: wat komt er in de conformerende mentaliteit in de plaats van onderwerpend naar binnen toe kennen? Die vraag is niet rechtstreeks beantwoordbaar. Tussen conformerend en onderwerpend naar binnen toe kennen bestaat wezenlijk verschil: het eerste is constituerend voor naar binnen toe voelen, het tweede is uitwerking van naar buiten toe voelen. De overeenstemming is, dat het in beide om actieve zelfbevestiging gaat.

Op een soortgelijke manier zijn er nog veel meer theoretische exercities binnen het systeem als geheel mogelijk, waarin dus het uitgangspunt van abstraherend kennen wordt gehandhaafd. Zo opgevat is het leerproces vergelijkbaar met het leren van de grammatica van een vreemde taal. Maar mentaliteitsdenken om de toetsende praktijk kort aan te duiden, is complexer van aard. In het aanleren van een vreemde taal

blijft de beheersing daarvan duidelijk gescheiden van de moedertaal. Dergelijke vanzelfsprekendheid ontbreekt in de poging een vreemde mentaliteit te doorgronden. Gelijksoortige mentaliteiten begrijpen elkaar gemakkelijker dan ongelijksoortige (hoewel niet altijd, want ook dan kan het verschil groot zijn). Maar tussen ongelijksoortige mentaliteiten is wezenlijke empathie zeer moeilijk zo niet onmogelijk. Als mij iets duidelijk is geworden in de loop der jaren, dan is het wel dat het elkaar aanvoelend begrijpen van mensen onderling heel wat minder diepgaand blijkt te zijn dan nogal eens wordt gedacht.

Professionele beheersing van mentaliteitsdenken vergt het vermogen de "moedertaal" i.c. de eigen mentaliteit buiten spel te zetten. De meeste aanleg daartoe is te vinden in de isolerende mentaliteit die zich nogal eens ontpopt als de (veelal vrouwelijke) beste luisteraarster in het gezelschap. Maar het is mijzelf ook gelukt en wel door de activiteit van de eigen basis steeds opnieuw onder ogen te zien.

Het jarenlang theoretisch en praktisch intensief bezig zijn met de materie heeft mijzelf tot de conclusie gevoerd dat de verhouding tussen emotionaliteit en rationaliteit buitengewoon complex, ondoorzichtig en onbeheersbaar is, maar tegelijk in wezen zeer eenvoudig. Die eenvoud is noch mystiek, noch bovennatuurlijk van aard, en ook geen duister geheim.

Maar wel gaat het om een eenvoudige waarheid die ontsnapt aan iedere formulering ervan. En dat is ook wel logisch, want welke formule dan ook is zelf opnieuw een samenhang tussen ratio en emotie. Theorie en praktijk van mentaliteitenleer zoals ik die als een vorm van abstraherend kennen heb geïntroduceerd, stelt echter in staat tot een voortdurend volgehouden benadering van de eenvoudige waarheid. En die loont de moeite want kan leiden tot toenemende congruentie. Daaronder versta ik versterking van geestelijk evenwicht en afname van de spanning tussen ratio en emotie.

Het zal de lezer, neem ik aan, niet verbazen dat ik dit hoofdstuk, en daarmee dit boek, afsluit met een uiteenzetting omtrent vier soorten toenemende congruentie die elkaar uitsluiten. De logica van dat geheel beschouw ik als de apotheose van de theorie.

Om die te onthullen zal ik eerst de vier patronen voor het allerlaatst afzonderlijk formuleren zodanig dat het geheel daarbij direct aansluit.

In het structuuroverzicht is tegelijk verschil en overeenstemming te signaleren twee keer horizontaal en twee keer verticaal. Daarnaast is er ook diagonaalsgewijze vergelijking mogelijk. Dan blijkt er uitsluitend tegenstelling over te blijven: tussen het gesloten conformerende en het open afhankelijke patroon enerzijds en de isolerende en onderwerpende structuur anderzijds die qua verhouding tussen open en gesloten elkaars omkering zijn.

Maar nu de merkwaardige anomalie. Het middelpunt van waaruit de meest pregnante tegenstellingen ontstaan, kan ook worden opgevat als een nulpunt, waarin ze juist elkaar opheffen en daarmee als volmaakte eenheid van tegendelen en dus als volledige congruentie, als harmonie van voelen en kennen! De kwestie kan worden afgedaan als een werkelijkheidsvreemde constructie die toevallig uit de symbolische presentatie volgt. Maar dat liefde en haat een gemeenschappelijke oorsprong hebben, is een heel gangbare opvatting en dat die oorsprong wel eens de verhouding tussen gevoel en verstand zou kunnen zijn, kan toch ook niet voor onmogelijk worden gehouden? En dus ga ik nog maar wat verder met interpretatie van het schema die naar mijn mening realistisch is.

Voor wie zich afvraagt of, en zo ja hoe, de eigen geestesgesteldheid niet alleen is te kennen maar bovendien ook te besturen, zelfs te veranderen, is de diagonaalsgewijze vergelijking interessant, meer dan horizontaal en verticaal. Het laatste voert naar de grondslag die emotioneel van aard is. Dat affectiviteit stabiel en minder flexibel is dan rationaliteit is evident. Kruiselingse vergelijking betreft niet alleen structuurverschillen in volle omvang; tevens is de kennende buitenkant consequent te onderscheiden van de interne grondslag. En nog een laatste voordeel: reeds in die kennende uitwerking openbaart zich meteen verschil en overeenstemming. Afhankelijk integrerend kennen is open en de conformerende variant is gesloten. Dat verschil is relatief gemakkelijk herkenbaar. Hetzelfde geldt voor het onderscheid tussen open evaluerend en gesloten evaluerend kennen (isolerend en onderwerpend).

Deze verschillen als uitgangspunt kiezend, is het mogelijk toenevende congruentie en daarmee vermindering van de spanningsverhouding tussen voelen en kennen rechtstreeks kennend te benaderen binnen elke mentaliteit afzonderlijk. Vanuit het afhankelijke patroon gaat het er om open integrerend kennen niet te vervangen door, maar wel te compenseren met gesloten integrerend kennen, dat tegelijk

meer actieve zelfbevestiging impliceert. Vanuit het conformerende uitgangspunt betreft die compensatie het toelaten van open integreerend kennen waardoor de druk op omgeving vermindert en meer aanpassing aan en luisteren naar anderen mogelijk wordt.

Naar verhouding is compensatie het gemakkelijkst bereikbaar vanuit de isolerende mentaliteit, zo heb ik in de praktijk menen te kunnen constateren (en het moeilijkst in de nu eenmaal meest gesloten conformerende vorm). Het isolerende patroon kan zich spiegelen aan het onderwerpnde en streven naar meer gesloten evaluerende handhaving naar buiten toe. Moeilijker is dan weer de omkering daarvan vanuit de onderwerpnde vorm: die vergt luisteren naar anderen en afzien van actieve zelfbevestiging naar buiten toe die is gefundeerd in naar buiten toe voelen. En de stuwkracht daarvan is niet gericht op het kennen van de ander als ander.

Tot zover de mogelijkheden van abstraherend kennen in combinatie met toenemende congruentie. Die mogelijkheden zijn onuitputtelijk en nogal eens heb ik meegemaakt dat men er na jarenlange bezigheid nog steeds niet genoeg van kreeg.

De moraal van theorie en praktijk van mentaliteitenleer is niet dat de macht van het verstand over de aandoeningen gemakkelijk bereikbaar is en zich vanzelfsprekend handhaaft. Talrijk zijn integendeel de valkuilen en daarvan noem ik er twee. De ene is zich vastbijten in een mentaliteit die niet van toepassing is. Ook dat kan zekerheid verschaffen, maar die is dan subjectief van aard en zonder nadere toetsing onvergelykbaar met objectieve zelfkennis. Perse gevaarlijk of slecht is dergelijke zekerheid uiteraard niet, maar wel heb ik herhaaldelijk meegemaakt dat het ontdekken van de waarheid opluchtend en bevrijdend werkte.

Iets anders is al te gemakkelijke toepassing van mentaliteitsdenken op het functioneren van groepen en relaties. Het onderwerpnde, afhankelijke, conformerende groepsklimaat, waarom zou dat niet kunnen? Er zijn allerlei indelingen die in dergelijke richting gaan. Zelf heb ik de neiging om het Nederlandse cultuurpatroon voor afhankelijk te houden en opnieuw zijn er ook wel andere opvattingen in die richting. Maar boven alles wens ik vast te houden aan wat ik het fundamentele belang acht van mentaliteitsdenken: het gaat om unificerende theorievorming inzake de ware aard van het menszijn, zoals die in ieder mens aanwezig is.

Daarover is uiteraard het laatste woord nog lang niet gezegd, maar reeds nu kan er een bepaalde moraal aan worden gekoppeld. En ik sluit dit hoofdstuk en daarmee dit boek af met de verzuchting van de 17e eeuwse dichter Camphuysen die nog steeds de gevelsteen van het Spinozahuis in Rijnsburg siert:

Ach waren alle mens wijs en wilden daarbij wel
de aard ware haar een paradijs nu isse meest een hel.

Concretisering als bijlage

Van het tekort van deze en ook eerdere publicaties over mentaliteitenleer ben ik mij steeds bewust gebleven: concrete voorbeelden van de toepassing van theorie door de persoon op zichzelf ontbreken!

Wel heb ik eerder geprobeerd dat tekort op te heffen door verslaggeving over die toepassing in het betoog op te nemen.

Voor de lezer van een boek is echter iedere omschrijving van toepassing door een en ander niet concreet, want geen toepassing op zichzelf, steeds opnieuw bleek dat dergelijke voorbeelden aanleiding geven tot typologisch kennen, waarin men zich gaat vergelijken met anderen.

In mondeling contact is het niet nodig aan dat probleem al te zwaar te tillen: dat stelt immers in staat voortdurend zowel verschil als overeenstemming tussen zichzelf en anderen te signaleren.

Deze bijlage nu stelt de lezer in staat de toepassing van theorie op zichzelf te vergelijken met dergelijke toepassing door vijftien andere personen en wel volgens dezelfde standaard procedure. Daarmee is verschil tussen de mogelijkheden van schriftelijk en mondeling contact niet in absolute zin opgeheven. Maar wel hoop ik tegemoet te komen aan de behoefte aan concretisering die kennismaking met de theorie gemakkelijk oproept.

De lezer die na deze inleidende opmerkingen de theorie op zichzelf wil toepassen, dient ervan af te zien, eerst kennis te nemen van het hierna volgende complexe overzicht van spontane reacties. De eerste stap betreft het formuleren van één eigen impulsieve onmiddellijke en korte reacties op de volgende vijf vragen, welke reactie later niet meer mag worden gewijzigd.

Hoe reageer ik op ongewenst bezoek?

Hoe reageer ik, wanneer tijdens een gesprek spanning ontstaat?

Hoe reageer ik op een wat langere periode van alleen zijn?

Hoe reageer ik als er pressie op mij wordt uitgeoefend?

Hoe reageer ik op kwetsend gedrag van derden?

Hierna is het mogelijk de eigen antwoorden te vergelijken met die in het schema.

Daarin zijn antwoorden gerubriceerd qua mentaliteit hetgeen betekent dat er van iedere vraag evenveel antwoorden zijn als er personen naar hun eigen en ook mijn overtuiging een bepaalde mentaliteit vertonen.

Van links naar rechts dus drie keer isolerend, vier keer onderwerpend, vijf keer afhankelijk en drie keer conformerend.

De samenstelling van de steekproef is willekeurig en niet volgens een bepaald criterium gekozen. Voor een deel betreft het personen die hun mentaliteit reeds kenden, naar eigen en ook mijn overtuiging, voor een ander deel was de beantwoording van de vragen juist de aanleiding om daar later veel uitvoeriger op in te gaan. Opmerkelijk is dat de twee keer drie rationale mentaliteiten in de minderheid zijn tegenover negen onderwerpend, c.q. afhankelijk functionerende personen. De drie isolerende personen zijn alle vrouwen. Verder werd ik ermee geconfronteerd dat de primair emotionele mentaliteiten soms meer moeite hadden hun antwoorden kort en krachtig te houden. Ter wille van de overzichtelijkheid van het geheel heb ik sommige ervan ingekort.

Deze observaties hebben geen algemeen geldige betekenis. De strekking van deze bijlage betreft dan ook niet wetenschappelijk onderzoek inzake de toepassing van theorie, maar een uit het leven gegrepen benadering daarvan waarmee de lezer zijn voordeel kan doen. Wat de frequentie van rationale tegenover emotionele mentaliteiten betreft: een Nederlands talige cursusgroep van $\pm$ vijftien personen waarin de isolerende en conformerende mentaliteit in de meerderheid was, heb ik nog nooit meegemaakt.

Overzicht van spontane reacties

Vraag	Isolerend	Onderwerpend
I Hoe reageer je op ongewenst bezoek?	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ik laat voorzichtig merken dat het niet gelegen komt. Heel afstandelijk. 2. Ik laat ze niet binnen 3. Ik doe niet open	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ik doe niet open 2. Ik doe open, verder hangt het ervan af hoe storend het is 3. Hangt van stemming af, soms doe ik open, soms niet 4. Vind ik niet zo heel erg
II Hoe reageer je, als tijdens een gesprek spanning ontstaat?	<ol style="list-style-type: none"> 1. Stel me in op de ander en probeer spanning weg te nemen 2. Praat over iets anders, maak een grapje 3. Sluit me af	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ik probeer daar iets aan te doen 2. Meestal merk ik het niet zo snel op 3. Wisselend 4. Probeer zelf ontspannen te zijn, grapje maken
III Hoe reageer je op een wat langere periode van alleen zijn?	<ol style="list-style-type: none"> 1. Prima 2. Heerlijk 3. Aanvaarden, later meer moeite met contact	<ol style="list-style-type: none"> 1. Heel goed 2. Daar kan ik wel mee omgaan 3. Prima 4. Verdrietig
IV Hoe reageer je als er pressie op je wordt uitgeoefend?	<ol style="list-style-type: none"> 1. Dan sluit ik me af 2. Afwerend 3. Niet willen, wat pressie inhoudt	<ol style="list-style-type: none"> 1. Gaat lang goed. Dan wordt het een soort balletje en reageer ik 2. Hangt ervan af of het nut heeft 3. Als ik plichten moet doen, doe ik het 4. Terugdrukken, en harder
V Hoe reageer je op kwetsend gedrag van anderen?	<ol style="list-style-type: none"> 1. Dat doet pijn 2. Ik trek me terug, evt. definitief 3. Ik ben bang	<ol style="list-style-type: none"> 1. Gaat lang goed 2. Ben ik heel gevoelig voor 3. Dan trek ik me terug 4. Vertel wat ik ervan vindt, leg uit dat het kwetsend is

	Afhankelijk	Conformerend
	<ol style="list-style-type: none"> 1. Dan ben ik een beetje terughoudend 2. Ongemakkelijk, liefst zou ik iemand weg werken, maar lukt niet altijd 3. Voel mij ongemakkelijk en verzin een smoes 4. Waarom moet dat nu weer 5. Afwachtend 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Dan laat ik iemand binnen 2. Verhaal verzinnen, gesloten 3. Ik blijf voorzichtig
	<ol style="list-style-type: none"> 1. Dan word ik onzeker 2. Wisselend 3. Voel me ongemakkelijk, kijk of ik het weg kan werken 4. Ongewenst, machteloos 5. Ongemakkelijk 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Kijk rustig waar de essentie de spanning ligt 2. Spanning verminderen met kwinkslag 3. Gespannen
	<ol style="list-style-type: none"> 1. Dan ga ik mij eenzaam voelen 2. Dat maakt me niets uit 3. Kijk ernaar uit, maar als het te lang duurt zoek ik contact 4. Dan ga ik geweldig lang nadenken 5. Contact zoeken 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ik vermaak me wel 2. Zal ik aan wennen, moet doorleven 3. Heb ik moeite mee
	<ol style="list-style-type: none"> 1. Dan word ik onzeker 2. Ongemakkelijk, houd het liever zelf in de hand 3. Ben er gevoelig voor 4. Neiging tot toegeeflijkheid 5. Ik ben halsstarrig 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ik trek me dan wat terug 2. Zenuwachtig, ook gestrest 3. Wil niet in paniek raken
	<ol style="list-style-type: none"> 1. Dan word ik terughoudend 2. Ligt aan de persoon 3. Meestal niet direct, maar probeer iemand terug te pakken 4. Gekwetst, terugtrekkend 5. Dan word ik cynisch 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Hangt ervan af wie het is, dichtbij of veraf 2. Harder terugslaan 3. Heel erg boos

Het voordeel van de ordening in dit schema is, dat het in staat stelt de vier mentaliteiten zowel bovenpersoonlijk als persoonlijk met elkaar te vergelijken.

Het bovenpersoonlijke niveau betreft paarsgewijze vergelijking van alle antwoorden binnen twee kolommen. Die vergelijking betreft verschil en overeenstemming tussen mentaliteiten onderling in meer algemene zin.

Daarnaast is het mogelijk binnen eenzelfde mentaliteit de antwoorden van de ene persoon te vergelijken met die van anderen. Bovenpersoonlijk zijn er zes mogelijkheden van vergelijking; het aantal personen verschilt per mentaliteit (twee keer drie, één keer vier, één keer vijf).

Mijn verdere toelichting is erop gericht de lezer in staat te stellen zijn eigen weg te vinden zonder alle mogelijkheden minutieus aan de orde te stellen, wat onbegonnen werk is.

Van belang is dan eerst een duidelijke indruk van verschil en overeenstemming op het bovenpersoonlijke vlak. Op het individuele vlak is het mij er vooral om te doen te illustreren dat toepassing van theorie niet typologisch kan worden opgevat.

De overeenstemming tussen de isolerende en de afhankelijke mentaliteit is, dat beide passief zelf bevestigend zijn. Men leze eerst de drie isolerende antwoorden op vijf vragen en vervolgens de vijf afhankelijke. Wat nu naar voren komt is niet de overeenstemming maar het verschil, zelfs de tegenstelling. Onmiskenbaar komt in de isolerende antwoorden veel meer afstand tot uitdrukking dan in de afhankelijke. Isolerend alleen zijn is prima en heerlijk al kan dat ook later moeite meer het leggen van contact opleveren. Ook afhankelijk zoekt contact maar toont zich onzeker van de eigen mogelijkheid tot zelfhandhaving. Toegeeflijkheid, halsstarrigheid en cynisme zijn geen wezenlijke gescheidenheid van anderen. Hoe passief zelfbevestigend beide mentaliteiten ook zijn, de ene streeft naar bevestiging van verbondenheid vanuit gescheidenheid en de andere naar het tegenovergestelde: gescheidenheid vanuit verbondenheid.

De onderwerpende en de conformerende mentaliteit zijn beide actief zelfbevestigend. In de antwoorden is zulks herkenbaar: reacties op pressie en kwetsend gedrag: terugdrukken en harder (IV4 onder-

werpend). Harder terug slaan, heel erg boos (V2 en 3 conformerend). Binnen die overeenstemming blijft ook nu het verschil tussen emotionele en rationele grondslag herkenbaar. In antwoord I2 en 3 onderwerpend hangt de beslissing over open doen af van eigen emoties. In de conformerende antwoorden komt veeleer de intentie om emotionele spanning te beheersen tot uitdrukking.

Er is nog meer bovenpersoonlijke vergelijking van mentaliteiten mogelijk. Bijvoorbeeld: wat is de overeenstemming en het verschil tussen afhankelijke en onderwerpende emotionaliteit en dat tussen isolerende en conformerende rationaliteit.

Maar zoals gezegd: de geïnteresseerde lezer vinde zijn eigen weg in de complexe materie.

De tweede kwestie die het overzicht illustreert is de noodzaak typologisch kennen te vermijden door de antwoorden van een zelfde persoon in relatie tot elkaar te interpreteren.

Bijvoorbeeld. I3 doet niet open, sluit zich af voor spanning in een gesprek, aanvaardt alleen zijn, heeft later meer moeite met contact, wil niet wat pressie inhoudt en is bang van kwetsend gedrag. In dit isolerende patroon domineert afstand bewaren.

Vergelijkt men dit met de beide andere isolerende structuren, dan is daarin mede sprake van voorzichtige isolerende relatievorming.

O4 vindt ongewenst bezoek niet zo erg, wordt verdrietig van alleen zijn, reageert op pressie met harder terugdrukken en legt uit waarom kwetsend gedrag kwetsend is: onderwerpende sociale gerichtheid in combinatie met handhaving.

Die combinatie is ook in de drie andere onderwerpende patronen aanwezig. Een verschil is echter dat de drie anderen positief reageren op alleen zijn. In typologisch kennen pleegt vrouwelijk onderwerpend functioneren nogal eens als isolerend geïnterpreteerd te worden. Het handhavende karakter blijkt echter uit andere antwoorden: het hangt ervan af, hoe storend het is, hangt van stemming af.

Isolerende afstand is constituerend voor relatievorming; onderwerpende afstand is een reactie daarop. Het wisselende, onzekere, ongemakkelijke en ook mislukkende karakter van afhankelijke relatievorming is zo duidelijk aanwezig in het overzicht, dat het dunkt mij geen nader commentaar behoeft.

De afhankelijke structuur pleegt voor velen het gemakkelijkst herkenbaar te zijn en daarom laat ik het aan de lezer over de vijf voorbeelden daarvan onderling met elkaar te vergelijken.

Tenslotte het gesloten conformerende patroon dat als tegenhanger van open afhankelijkheid kan worden beschouwd. Maar ook vertoont het verwantschap met isolerende rationele beheersing van relatievorming. Wat is echter in dat opzicht het verschil? Veel meer dan isolerende gerichtheid op de persoon van de ander is conformerende beheersing ñ het woord zegt het al ñ ermee bezig zelf en de ander op te vatten als een sociaal geheel.

De geslotenheid van dit patroon hangt samen met de noodzaak die totaliteit kennend te beheersen. Daarmee samen hangt grote gevoeligheid voor spanningen binnen dit geheel. Een en ander komt duidelijk tot uitdrukking in de conformerende antwoorden en licht ik als volgt toe.

C1 laat iemand binnen, C2 verzint een verhaal om dat niet te doen en C3 blijft voorzichtig.

C1 zoekt naar de essentie van de spanning, C2 wil die verminderen, C3 blijft gespannen.

Wat alleen zijn betreft: C1 vermaakt zich wel, C2 stelt zichzelf de eis dat hij moet doorleven en er dus aan wennen. C3 heeft er moeite mee.

Pressie van buitenaf is uiteraard zeer bedreigend juist voor conformerend functioneren. C1 trekt zich wat terug. C2 wordt zenuwachtig en ook gestrest, C3 wil niet in paniek raken.

Kwetsend gedrag: alleen C1 beoordeelt het, C2 slaat harder terug en C3 wordt heel erg boos!

Met opzet heb ik alle antwoorden genoemd.

Conformerend functioneren is voor velen zeer ontoegankelijk, moeilijk te begrijpen. Gezamenlijk geven de antwoorden een duidelijk beeld, waarin bovendien tot uitdrukking komt dat de intensiteit van de spanning individueel kan variëren. Dit geldt ook voor de drie andere patronen. Na deze uiteenzetting is de lezer ongetwijfeld in staat om ook zijn eigen antwoorden op de drie vragen concreet te interpreteren.

Tenslotte. Met de vraag: wat is de beste manier om in een gesprek tot een juiste diagnose van iemands mentaliteit te komen heb ik jarenlang geworsteld, zonder dat allerlei pogingen en experimenten een duidelijk methodisch principe onthulden. Dat wil zeggen wel ontstond er bij velen zekerheid omtrent het eigen functioneren die niet meer verloren ging en tegen de jaren bestand bleek te zijn, naar mij nogal eens werd verteld. Maar de manier waarop die zekerheid ontstond hield ik voor persoonlijk bepaald.

Dat is hij ook en de logische consequentie daarvan is dat uitsluitend de persoon zelf in staat is zijn eigen mentaliteit te ontdekken. Ook daarop heb ik steeds de nadruk gelegd.

Buitengewoon verrassend voor mijzelf was echter een andere consequentie die centraal staat in deze bijlage.

Als er een methodisch principe mogelijk is dat in staat stelt tot objectieve zelfkennis, dan is het daarmee strijdig, dat het principe uitsluitend toepasbaar zou zijn via een gesprek met iemand anders! Wie een theorie op zichzelf wil toepassen, moet zelf de theorie kennen.

Tenslotte de moraal van deze bijlage: die is niet dat in de toepassing van theorie alle gesprekken met anderen zorgvuldig dienen te worden vermeden. Maar wel dat in dergelijke gesprekken de gescheidenheid van het algemeen geldige en het persoonlijke het onaantastbare uitgangspunt dient te zijn!

De menselijke capaciteit inzake de vermeerdering van kennis met inbegrip van toepassing lijkt aan geen enkele grens te zijn gebonden.

Maar hoe is het gesteld met het vermogen om de ware aard van het mens-zijn zelf diep te doorgronden? Zijn wij daartoe beter in staat dan reeds in de filosofie van Plato werd vastgelegd?

De theorievorming in dit boek voert naar een antwoord op deze vraag. Dit antwoord is rechtstreeks praktisch toepasbaar voor zover het gaat om het persoonlijk functioneren van mensen in relatie tot elkaar.

Over hetzelfde onderwerp publiceerde de schrijver eerder:

- Grondvormen van tussen menselijk functioneren (1975)
- Relatievormen en zelfkennis (1983)
- Ons aller probleem, de medemens (1991)
- Omgaan met angst (1996)

De auteur (geboren in 1922) studeerde natuurwetenschappen in Delft en sociale wetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam. Afgestudeerd in beide disciplines gaf hij ook in beide onderwijs, laatstelijk en tot aan zijn emeritaat als hoogleraar pedagogiek en psychologie aan de Erasmus Universiteit in Rotterdam.

Isbn: 90-5573-352-0

9 789055 733521